СУЧАСНІСТЬ

В. Кубійович: Три томи гаслової частини Енциклопедії Українознавства — П. Чернов: Міські газети в УРСР — Г. Мазуренко: Три поезії — Ю. Тарнавський: Шляхи — Б. Пастернак: Гетсиманський сад — Б. Кравців: Удар в основу — В. Барка: Хліборобський Орфей — І. Кошелівець: Андре Жід — Критика і бібліографія — По той і по цей бік... Хронікальні нотатки

5

ТРАВЕНЬ 1961

SUČASNIST' - Mai 1961 - München 2, Karlsplatz 8/III

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

5

ТРАВЕНЬ 1961

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична частина).

Редакція не приймає статтей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статтей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag „BIBLOS", G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

ВОЛОДИМИР КУБІЙОВИЧ:

ТРИ ТОМИ ГАСЛОВОЇ ЧАСТИНИ «ЕНЦИКЛОПЕДІЇ УКРАЇНОЗНАВСТВА»

Цими днями вийшов 15 зошит гаслової, або словникової частини «Енциклопедії Українознавства» — «ЕУ 2», що її видає Наукове Товариство ім. Шевченка; тим самим закінчено третій том її. Порівняно з заплянованими розмірами — 4 томи — ми вже мали б бути при кінці нашої праці, в дійсності ми лише на половині її, бо в процесі роботи розростається «ЕУ 2» до шістьох томів по 400 сторінок кожний. Саме поява половини нашого твору є доброю нагодою кинути оком на пройдений вже шлях, підвести балянс досі зробленого й порівняти первісні пляни з їхньою реалізацією. Не зле буде також пригадати умови праці над «ЕУ», звернути увагу на недоліки нашого діла, подати плян праці на майбутнє. Пригадаймо собі історію нашої «ЕУ», історію, яка має за собою вже 13 років.

Працю над «ЕУ» ми розпочали незабаром після відновлення діяльности Наукового Товариства ім. Шевченка, себто на початку 1948 року. В половині наступного року появився її перший зошит, а в травні 1952 року був закінчений друк першої, загальної частини «ЕУ» (ЕУ 1). Після зрілого продумання, устійнено характер «ЕУ»: це мала бути не загальна українська енциклопедія, але виключно енциклопедія українознавства і мала складатися з двох частин: першої загальної — своєрідного підручника українознавства в найширшому розумінні цього слова, і другої, спеціяльної, яка є енциклопедичним словником всього українознавчого матеріялу, що подається в абетковому порядку.

«Енциклопедія Українознавства» має виконати три завдання: по-перше, це є підставовий довідник українознавства для двомільйонової маси українців й осіб українського походження, які живуть в діяспорі за межами СРСР та його сателітів. Подруге, це має бути джерело знання про Україну й український народ для чужинців; зокрема цю ролю виконуватимуть пляновані чужомовні видання «ЕУ». Потретє, й може найважливіше — «ЕУ» має бути джерелом правдивих інформацій про минуле й сучасне України для українців на рідних землях, де більшовики промовчують або фальшують все, що становить суть українства. Щоправда, «ЕУ» попадає нині лише вийнятково до рук наших земляків на батьківщині, але працюємо з вірою, що завтра може бути інакше... «Енциклопедія Українознавства» мала

бути також в деякій мірі відповіддю на друге видання 51-томової «Большой Советской Энциклопедии», яка недостатньо й переважно фальшиво представляє все, що є українське. Крім того, поява «ЕУ» змусила більшовиків приступити до опрацювання 16-томової загальної енциклопедії українською мовою — «Української Радянської Енциклопедії» (УРЕ), що своєю чергою не залишиться без впливу на дальшу долю «ЕУ».

Перша частина «ЕУ» постала в нелегких умовах еміґрації, в знищеній тоді Німеччині, при обмеженій лише можливості користуватися бібліотеками й архівами з українознавчим матеріялом, коли перевірка ряду фактів становила великі труднощі. Однак, працю над «ЕУ» полегшувала обставина, що майже всі редактори й співробітники жили в Німеччині, і то навіть в самому тодішньому центрі української еміґрації — в Мюнхені або недалеко від нього. «ЕУ 1» опрацьовано й видано за відносно короткий час (4 роки). На це вплинуло й згадане вище, так би мовити, корисне географічне розміщення наших співробітників і те, що ми хотіли швидко дати українській еміґрації суму знання про Україну тоді, коли відчувався повний брак довідників з ділянки українознавства. Тепер, по роках, можна сказати й про іншу причину: ми розпочали нашу працю над «ЕУ» в Німеччині, під час «холодної війни», коли зовнішні обставини могли кожної хвилини перервати нашу роботу. Тож ми хотіли якнайскорше видати першу частину «ЕУ», що становить замкнене ціле.

«ЕУ 1» (1230 сторінок друку) видана накладом 3 000 примірників, який розійшовся впродовж 7-8 років після появи 3 тому і тепер весь її наклад вичерпаний. Хоч це є і далі найкращий довідник українознавства, все ж таки він вимагає нині вже доповнень. «ЕУ 1» відзеркалює стан з кінця 1940-их рр., часто навіть довоєнний. Тим часом не лише минуло один чи два десятки років, але появилися нові матеріяли також до давніших часів. Одним словом, наша «ЕУ 1» є вже застарілою і виникає потреба її перевидати. Але до реалізації цієї справи можна взятися щойно після закінчення праці над «ЕУ 2».

Останні зошити першої частини «ЕУ» вийшли вже під час відпливу її співробітників з Німеччини і розпорошення їх по всьому світу, зокрема в США і Канаді. Другу частину «ЕУ» довелося опрацьовувати в зовсім інших умовах, у часи цілковитого розпорошення української еміґрації й українських науковців. Осідком головної редакції в цій стадії є місто Сарсель під Парижем, в якому вона саме 10 років тому поселилася, в будинку Наукового Товариства ім. Шевченка.

Друга, гаслова частина «ЕУ» є частково доповненням, поглибленням і деталізуванням інформацій, поданих в першій загальній частині. Порівняно з першою частиною вона має такі відмінності:

1) Подає деякі інформації, що їх редакція через брак місця не могла подати в першій. Сюди належать деякі спеціяльні огляди, як нумізматика України (стаття «Гроші»), філателістика, геральдика, місцеве господарство тощо. Далі статті про розвиток поодиноких наук

на Україні, зокрема природничих; до таких статтей належать в перших трьох томах «ЕУ 2»: «Антропологія на Україні», «Археологічні досліди на Україні», «Богословіє», «Ботаніка», «Ветеринарія», «Географія», «Геологія», «Граматика», «Економічна наука», «Зоологія» й ін. Багато місця присвячено українській діяспорі в різних країнах. Статті: «Зелений Клин» (12 стор.), «З'єднані Держави Північної Америки» (18 стор.), «Канада» (16 стор.) належать до найбільших в «ЕУ 2»; з інших виділимо такі, як «Австрія», «Австралія», «Аргентіна», «Бачка», «Бельгія», «Бразілія», «Великобританія» та ін. Про українські колонії у великих містах Заходу згадано в таких статтях, як «Берлін», «Варшава», «Відень», Вінніпеґ» й ін.

2) В першій частині «ЕУ» інформації з різних ділянок українознавства подані у відношенні до всієї території України; в другій частині є регіональний підхід, себто тут подані відомості з географії, природи, історії, етнографії, культури та народного господарства поодиноких земель України. Звичайно в першій частині матеріял розбитий на різні тематичні ділянки, в другій частині матеріял з різних ділянок об'єднаний при характеристиці поодиноких географічно-історичних районів України. Як приклад малих монографій про поодинокі краї або географічні об'єкти України можна подати статті: «Басарабія» (3 стор.), «Волинь» (6,5 стор.), «Дніпро» (8 стор.), «Донецький басейн» (11 стор.), «Закарпаття» (12 стор.), «Київ» (17 стор.), «Крим» й ін.; всі вони дають насамперед нарис природи, історії й народного господарства даного району. Знову ж в статтях про такі краї, як Галичина або Буковина, про які було багато відомостей в «ЕУ 1», — посилаємо читача «ЕУ 2» переважно за інформаціями до першої частини.

3) Друга частина «ЕУ» об'єднує й поширює відомості з першої частини, характеризуючи цей самий предмет з різних поглядів. Так, наприклад, в статті «Міста» знайдемо інформації про міста України з погляду географічного, історичного, правничого, економічного, культурного. В статті «Жінки» знаходимо характеристику українського жіноцтва з погляду історичного, правничого, соціологічного й демографічного, при чому частину інформацій про жіноцтво даємо в окремій статті «Жіночий рух».

4) В другій частині «ЕУ» подаємо такий детальний матеріял, як тисячі біографічних і географічних гасел, сотні заміток, присвячених поодиноким історичним, політичним, правничим, культурним об'єктам тощо.

5) Маючи на оці численних читачів, що першої частини «ЕУ» не придбали, словникова частина має характер самостійного твору. Тож, не повторюючи, зрозуміла річ, оглядів з першої частини, ми замінюємо їх або короткими статтями, або, в ряді випадків, великими хронологічними таблицями з відповідними коментарями, які дають чіткий перегляд явища (так, у формі таблиці представлені в перших

трьох томах «ЕУ 2» — «Археологія», «Історія війська», «Геологія» й «Історія України»).

6) З уваги на те, що «ЕУ» виходить на еміґрації, подаємо в ній детальніші інформації про українську еміґрацію та про зв'язки різних народів і країн з Україною. Цим останнім проблемам присвячені, крім згаданих вже статтей — «Австралія», «Бельгія», «Великобританія», такі, як «Білорусь», «Болгарія», «Вірмени», «Греки», «Грузія», «Донщина» (Дон), «Жиди» (10 стор.) і т. д.

7) Друга частина «ЕУ» виходить за кілька років після появи першої і тому, очевидна річ, доповнює події, представлені там, новим матеріялом.

Обмежені місцем, ми брали до уваги ту обставину, що природничі, медичні, точні й технічні науки на Україні розвиваються в незрівняно кращих умовах, ніж гуманістичні, та що інформації з цих ділянок представлені в СРСР назагал вірно. Натомість відомості з української історії, історії церкви, культури, а частково і з народного господарства, інформації про українську еміґрацію появляються в СРСР у тенденційному перекрученні або зовсім не появляються. З тих причин відомості про природу України подаємо скорше як підставу для зрозуміння її господарства й історії, натомість докладніше інформуємо про факти з тих ділянок минулого й сучасного України, які в СРСР представлені невірно. Тому зрозуміле, що «ЕУ» присвячує багато місця подіям з українських визвольних змагань, що вона намагається рятувати від забуття імена тих діячів давнього і недавнього минулого України, яких нині в УРСР свідомо намагаються промовчуванням пустити в забуття.

Умови праці над «Енциклопедією Українознавства» далекі від ідеальних. Щоправда, редакція має тепер вигідніший верстат праці, ніж це було в Мюнхені — дім Наукового Товариства ім. Шевченка, бібліотеку, в якій є майже всі підставові праці з ділянки українознавства, досить багатий пресовий архів, архів світлин, картографічну збірку, але працю сповільнює і утруднює розкинення наших співробітників і редакторів по світу.

Коли перша частина «ЕУ» містила більші чи менші статті сотні авторів, скупчених у Мюнхені й Баварії, то в другій співпрацює більше ніж 200 науковців і фахівців, таке саме число осіб дає нам додаткові інформації, ілюстративний матеріял, рецензії, але всі вони розкидані по чотирьох континентах. Це все вимагає складної і чіткої праці головної редакції в Сарселі.

Першим етапом роботи над другою частиною «ЕУ» було створення картотеки гасел, що мали бути згодом опрацьовані. Ця картотека поставала одночасно в двох видах — за абеткою і за змістом з розподілом на десятки груп, підгруп і т. д. Джерелом для укладання цієї картотеки були українознавчі гасла «Української Загальної Енциклопедії», відповідні гасла російських, совєтських і польських енциклопедій, матеріяли першої частини «ЕУ», ряд основних підручників

українознавства, всі приступні нам важливіші журнали, що виходили в період між двома світовими війнами, окремі комплекти газет, наприклад, найціннішого українського щоденника «Діло» у Львові з 1930-их рр., періодична преса з часів другої світової війни, зокрема щоденник «Краківські Вісті», та повоєнні важливіші совєтські видання і всі еміґраційні. Поступово наша картотека українознавчих гасел збільшилася до 20 000 (в «Українській Загальній Енциклопедії» їх було 7 000). В першій стадії роботи ці 20 000 гасел поділено за розміром, себто визначено скільки рядків друку маємо присвятити кожному з них з розрахунком, щоб вмістити цілість на 2 000 сторінок. Очевидно, при остаточному складенні каталога гасел і при розподілі їх за величиною потрібна була допомога фахівців, — здебільша це були редактори поодиноких груп гасел. На гаслах-картках позначено джерела, на підставі яких буде опрацьований їх зміст, часто додаються і виписки з цих джерел, і, таким чином, картковий каталог поступово перетворюється на збірку, хоч ще не повну, сирих матеріялів для остаточного опрацювання гасел. Картковий каталог постійно доповнюємо і далі реєструємо нові явища й факти, що дозволить нам відносно легко опрацювати після закінчення основного видання 7-ий том — «Доповнення».

Після такої підготовної праці, що тривала понад два роки, ми приступили до другого етапу — остаточного опрацювання гасел. Ця праця, яка триває дев'ять років, натрапляє на великі труднощі через згадане вище розпорошення наших співробітників і редакторів поодиноких ділянок енциклопедії, нечисленний склад постійних працівників редакційного бюра в Сарселі і брак міцної фінансової бази. Наші співробітники і редактори не лише розпорошені, але чимало з них працюють не за своїм фахом, вони не мають усіх потрібних джерел-матеріялів, зокрема якщо йдеться про найновіші події на Україні. Тому лише зрідка дістаємо від них статті і групи менших гасел у формі майже готовій чи готовій до друку. Переважно до головної редакції цей матеріял приходить у формі напівсирій, який ще треба доповнити, зокрема перевірити ряд фактів і доповнити їх. Для того раз-у-раз доводиться провадити розшуки в своїй, паризьких чи інших бібліотеках, за допомогою кореспонденції і преси. Звідси походить безнастанне листування, кількакратне пересилання матеріялів до співробітників і редакторів і кількаразове їх перероблення, доки доходить до остаточного їх оформлення. Деякі статті, наприклад, про історію української еміґрації в деяких країнах, про яку немає опрацювань, треба було часто слати для доповнення й на рецензії іноді десяткові знавців місцевих умов і кількакратно їх переробляти (зокрема статті «З'єднані Держави Північної Америки», «Канада»). Під деякими статтями знаходимо не підпис авторів, а літери Р. М. (редакційний матеріял); це статті, для яких ми переважно не могли знайти авторів і які опрацьовані, чи скорше зредаґовані, головною редакцією на підставі різних матеріялів і присланих зауваг.

Ускладнення в праці над «Енциклопедією Українознавства» спричинені змінами в складі наших співробітників, а ще більше редакторів поодиноких ділянок. Багато авторів відійшло від нас навіки, в першій мірі незабутній проф. Микола Глобенко-Оглоблин, заступник головного редактора, літературний редактор і редактор та здебільша автор гасел з ділянки літератури; його смерть була важким ударом для нашої праці й захитала наше діло. Відійшли від нас такі історики: Борис Крупницький, Ілько Борщак, Олександер Шульгин, молодий багатонадійний Павло Грицак, Микола Ковалевський, нещодавно покинув нас економіст Микола Васильїв ... З роками зменшуються наші сили і працездатність ... Втрати, які ми понесли, виповнюють, хоч частково, нові молоді науковці, зокрема в ділянках народне господарство й історія. Значніші зміни, ніж серед авторів, зустрічаємо серед редакторів поодиноких ділянок енциклопедії, і їх сучасний стан дуже змінився від початку нашої праці, супроти зазначеного на обкладинках перших зошитів «ЕУ». Тут місце особливо підкреслити жертовність і посвяту редакторів і співробітників «ЕУ», які, попри перевантаження працею і часто важкі побутові умови життя, дають свою, до речі, безкоштовну працю для «ЕУ 2», і то впродовж років. Свою появу «ЕУ», наше спільне діло, завдячує, з одного боку, сказі й посвяті наших науковців на еміґрації, з другого — позитивному ставленню української спільноти в діяспорі, яка взяла на себе фінансування «ЕУ».

Найбільшою перешкодою в темпі праці над «ЕУ» є дуже нечисленний склад головної редакції в Сарселі, на яку падає чимало завдань — редакційне опрацювання гасел, доповнення й перевірка отриманого матеріялу, відправлення чималої його частини рецензентам, літературне оформлення, технічна підготовка, коректа, добір ілюстрацій, картографічне оформлення. Вона складається тепер ледве з трьох членів редакційної колеґії (на всіх десять), себто головного редактора, літературного редактора і секретаря, та двох інших працівників. Нечисленний склад головної редакції є найбільшим недоліком нашої праці; на його збільшення не дозволяє обмаль наукових робітників української еміґрації в Европі й фінансові труднощі. В принципі осідок головної редакції «ЕУ» повинен бути в Нью-Йорку, де є найбільше скупчення нашої еміґрації і науковців та де живе найбільше наших співробітників. Лише в Нью-Йорку можна б збільшити склад постійних працівників «ЕУ», а тим самим довести нашу справу до скорого й успішного закінчення. Та, на жаль, це лише нереальні мрії, і тому праця над «ЕУ» забере ще чимало часу.

За таким пляном і в таких умовах появилися три перші томи «ЕУ 2», що обіймають гасла на літери А-К. На 1 200 сторінках друку вміщено кругло 10 000 гасел (крім посилань); для порівняння додаємо, що на ці самі літери вміщено в «Українській Загальній Енциклопедії» 400 гасел з українознавчим змістом і що вони займали не цілих 180 сторінок друку. З цих 10 000 гасел кругло припадає 8 900 на дрібні

гасла розміром 2-15 рядків, 700 на більші замітки, а 460 на статті, список яких вміщено на кінці кожного тому. Найбільші з тих статтей займають по кільканадцять сторінок друку (більшою з усіх статтей є згадана вже стаття «ЗДА»).

Ми вже згадали, що розміри «ЕУ 2» збільшилися з запроектованих 4 томів до 6. Це збільшення, до речі, подібне було і з «ЕУ 1», спричинене насамперед великим напливом матеріялу від авторів, як також збільшенням літератури і джерел з усіх ділянок українознавства як на батьківщині, так і на еміґрації. Як приклад можемо подати, що за сталінської доби не публіковано майже ніякого новішого статистичного матеріялу, а тепер він є широко приступний (тому, наприклад, в 1 томі «ЕУ 2» подані застарілі числа населення — на 1932-33 рр., у 3 томі вже на 1957, а навіть інколи на 1959). Характеристична річ, що не збільшилося число гасел, лише їх розміри. З передбачених в передньому слові до «ЕУ 2» 20 000 гасел в усій «ЕУ 2» появилася в трьох перших томах їх половина, себто збільшення розмірів «ЕУ 2» було викликане збільшенням більших гасел, які часто стали малими монографіями.

При збільшенні розмірів «ЕУ 2» не зазнала змін взаємовідносин різних її ділянок. Так як було запляновано, а може ще більше, звертаємо серед маси українознавчих гасел особливу увагу на ті, які — повторюємо — є промовчувані або зфальшовані в совєтських посібниках чи енциклопедіях. Поява перших томів «УРЕ» лише зайвий раз доводить, що ми добре зробили, присвячуючи спеціяльну увагу ділянкам, забороненим в СРСР, а тим самим і в «УРЕ». Ми не збираємося тут подавати рецензію на «УРЕ» чи порівнювати її з «ЕУ», ми це зробили вже і маємо надію, що за деякий час повернемося до цієї тематики на сторінках «Сучасности», все ж таки звернемо увагу на подвійне обмеження українознавчого змісту в «УРЕ». Воно: а) загальне, що випливає з марксистсько-ленінського погляду і його інтерпретації комуністичною партією; б) особливе — про все українське треба писати з погляду зв'язків України з Росією (себто підпорядкованости України Москві) і поборювати українське самостійництво, і то не лише в площині політичній, але навіть і культурній. А тому що українська історія — це у великій мірі історія боротьби з Росією-Московщиною за відрубність і політичну самостійність, «УРЕ» була змушена більшість найсуттєвішого українського матеріялу оминути або його зфальшувати. Автоматично в «УРЕ» зовсім відпадають деякі ділянки українознавчого матеріялу, як історія церкви, історія українських визвольних змагань 1917-20, політична історія західньо-українських земель, бо вони мали змогу розвивати відносно вільно свої національні особливості в Австрійській Імперії. Не можна згадувати тих письменників, мистців, які жили чи живуть на еміґрації або попали в якийсь конфлікт з совєтською владою (число так званих реабілітованих після смерти Сталіна невелике). Не дозволено також писати про українську заробітчанську еміґрацію в Америці, за

вийнятком тих нечисленних осіб і установ, які стоять на комуністичній платформі (т. зв. «прогресивні» групи). Не вільно зрештою згадувати про зв'язки України в минулому й сучасному із Заходом тощо. До того ж в гаслах з ділянки культури, а навіть народного господарства, звичайно оминається представлення історичного процесу. Не треба забувати і про територіяльне обмеження: весь українознавчий матеріял стосується майже виключно до території сучасної УРСР; про мільйони українців, які живуть в СРСР, але поза межами УРСР (Кубань, українські поселенчі землі в Азії тощо) говориться так, як про кожну провінцію етнографічної Росії.

Коли на майбутнє не будемо міняти ідеологічне обличчя нашої «ЕУ», то, однак, вважаємо, що нам треба змінити методи праці, щоб приспішити появу трьох дальших томів «ЕУ» (3 перші томи «ЕУ 2» виходили в світ впродовж 7 років). Насправді ми є далі, ніж на половині нашого шляху. В наших картотеках маємо вже приблизно половину матеріялу до решти зошитів, з деяких ділянок є навіть опрацьовані всі гасла до літери «Я» включно. Досі працювали ми над гаслами від літери до літери, на майбутнє мусимо опрацювати всі бракуючі гасла за поодинокими ділянками. Тоді наші співробітники і редактори поодиноких ділянок заощадять собі труд, бо за відносно короткий час опрацюють весь свій матеріял (можливо за вийнятком кількох більших статтей) і не будуть повертатися вдруге і втрете до тієї самої тематики. З свого боку головна редакція зможе спокійно прочитати наспілі матеріяли, відредагувати їх, деякі післати ще на рецензії і доповнення; нарешті, виготувати весь манускрипт і віддати його до друку. Ми повинні дістати весь або майже весь матеріял до «ЕУ 2» до кінця 1961 (деякі ділянки, наприклад, археологія, вже віддані).

Якщо вдасться нам зреалізувати цей плян, то, почавши з найближчого року, ми повинні видавати кожного року один том «ЕУ». Після випуску 6 тому і після деякої перерви ми мусимо видати ще додатковий том «Доповнення», в якому даватимемо доповнення (беручи, між іншим, до уваги появу «УРЕ») та спеціяльно опрацьований індекс, який полегшить користування «ЕУ».

Реалізація цих планів залежить, крім незалежних від нас моментів, від нашої снаги, співробітників «ЕУ» і від матеріяльної допомоги української еміґрації.

ПАВЛО ЧЕРНОВ:

МІСЬКІ ГАЗЕТИ В УРСР

ТРОХИ ЦИФР І ФАКТІВ ДО ПИТАННЯ ПРО МІСТО І МОВУ НА УКРАЇНІ

Темою цієї довідки є провінційні газети в УРСР, які в основному призначені для міських та робітничих читачів. Наприкінці подаємо деякі підсумки і фраґментарні інформації (бо тільки такі є доступні) про новини та зміни в пресі УРСР впродовж 1954-1960 років.

Джерела, які використано для довідки, знаходяться тільки в найбільших бібліотеках Заходу. Для читачів, що схочуть перевірити автора або мають намір докладніше поінформуватися про саму справу, подаємо вже на вступі список використаної літератури:

«Летопись периодических изданий СССР — журналы и газеты, 1949-1954». Всесоюзная книжная палата, Москва, 1955;

«Новые и переименованные журналы и газеты СССР 1. 1. 1955 — 1. 4. 1959». Всесоюзная книжная палата, Москва, 1959; т е с а м е за час від 1. 4. 1959 і до 1. 4. 1960, Москва, 1960;

«Печать СССР — статистический сборник», випуски за 1954, 1955, 1956-1957, 1958 і 1959 роки;

«Народное хозяйство СССР в 1958 году — статистический ежегодник». Госстатиздат ЦСУ СССР, Москва, 1959; т е с а м е за 1959 рік, Москва, 1960.

*

Преса СРСР є, як відомо, точно поклясифікована «за ранґами»: від центральних газет (які появляються виключно російською мовою), через республіканські, обласні та районні доходимо до газет «низових», здебільшого колгоспних багатотиражок (серед яких в УРСР переважають українськомовні). Тільки республіканські газети є доступні в інших республіках (і то з немалими труднощами) та за кордонами СРСР; всі інші газети поширюються тільки на даній території — в області, районі, на заводі чи в колгоспі.

Обласні газети з правила є органами обкому партії та виконкому обласної ради; вони мало відомі за кордоном, за вийнятком хібащо львівської «Вільної України», статті якої на протиемігрантські теми деколи передруковують київські газети. Крім обласних газет, є ще дуже цікава категорія преси — міські газети, які появляються в

більших містах, що не є обласними центрами. Саме цим газетам хочемо присвятити дещо більше уваги.

Але заки перейти до властивої теми, треба зробити деякі зауваження, які на перший погляд з темою безпосередньо не пов'язані. Ідеться про радянські статистичні дані, а ще більше про радянську інтерпретацію цих даних. Офіційні цифри про бібліотеки, пресу, книги тощо треба постійно ставити під сумнів. Якщо ж і ці цифри порівняти з відповідними даними про західні, а то й про т. зв. «народньо-демократичні» держави, то побачимо дуже цікаві речі. Наприклад, Прага має більше чеських театрів, ніж Київ, Харків та Львів (разом узяті) театрів українських; у Києві вже роками просять про дозвіл на відкриття другого українського театру драми. Одноразовий тираж польських щоденних газет набагато перевищує такий тираж українських щоденників. Українським журналам годі навіть мріяти про тиражі журналів угорських або болгарських; найбільше поширений на Україні журнал «Перець» мав у 1960 р. 250 тисяч екземплярів, а один гумористичний журнал у Болгарії — 400 тисяч. Скільки є українців, а скільки болгарів?

Чому вважаємо справу міських газет в УРСР — тобто газет, засяг поширення яких обмежений тільки даним містом — спеціяльно важливим для нас питанням? Однією з центральних проблем національних рухів і народів, що відроджуються, є справа опанування міста. Можна сказати: якщо перехід населення з села до міста проходить в умовах, коли це населення ще не знає мови міста (очевидно, йдеться про відносини, при яких село і місто говорять різними мовами), тоді нові жителі міст найправдоподібніше затримають мову, що її вони вживали на селі. В процесі взаємозв'язків, до яких вони покликані своєю новою позицією, вони вживатимуть і домагатимуться своєї власної мови. В згаданому процесі справа мови преси набуває важливого значення.

На підставі досить скромних даних про обласні та міські газети в УРСР ми можемо виробити собі деякий погляд на те, якими є сфери діяння (уживши радянського окреслення) української та російської мов, а, точніше висловившись, якими є сфери обох цих мов у провінційній пресі України. Можливо, що такий спосіб шукання, слабі сторони якого є очевидними, не позбавлений також і певних корисних аспектів. Не виключаємо, чи такий спосіб не є певніший, ніж інформації, базовані на випадкових враженнях закордонних туристів, що твердять: «У місті Н. я взагалі не чув української мови» або «Під час мого перебування в Києві я чув українську мову тільки тричі» і т. д.

*

З огляду на мову обласних газет Україну можна поділити на дві основні частини: перша — це області, де появляються дві газети, українською і російською мовами; друга — це області тільки з укра-

їнськими газетами. До першої групи належить десять областей із загальної кількости 25; у них живе майже половина всього населення УРСР (тобто 20 673 000 з 41 869 000 за переписом 1959 р.) або дві третини міського населення УРСР (тобто 13 243 000 з загальної кількости міського населення 19 147 000). Російські обласні газети появляються в шести областях (із семи), де міське населення становить більшість: Сталінська, Луганська, Дніпропетровська, Кримська, Харківська та Запорізька області. В Києві російської обласної газети нема. Далі йдуть три області, де міське населення є в меншості: Одеська, Миколаївська та Львівська. Вийняткове місце займає Закарпатська область з 29% міського населення, в якій, побіч української, появляється також і російська газета, хоч у процесі урбанізації ця область стоїть аж на 15-му місці; цей факт можна пояснити специфічною мовною політикою на Закарпатті, де виходить також і угорська газета.

З десяти найбільших міст України, що є обласними центрами, в дев'яти з них появляється, крім української, також і російська обласна газета. В Києві, як уже підкреслено, є тільки українськомовна «Київська правда».

В чотирьох областях тираж російської газети перевищував тираж української:

в Сталіно «Социалистический Донбасс» мав 90 тис. тиражу, «Радянська Донеччина» — 45 тис.;

в Луганському «Луганская правда» — 50 тис., «Прапор перемоги» — 20 тис.;

в Одесі «Знамя коммунизма» — 47 тис., «Чорноморська комуна» — 35 тис.;

в Сімферополі російська обласна газета мала 80 тис. накладу, а створена щойно в листопаді 1955 р. українська газета не подала висоти свого тиражу. На підставі наших обрахунків тираж цієї газети не перевищував 20 тис. екземплярів.

Тільки в двох містах — у Дніпропетровському і Львові — українські газети мали вищий тираж, ніж російські: дніпропетровська «Зоря» — 45 тис., «Днепропетровская правда» — 35 тис.; львівська «Вільна Україна» — 45 тис., «Львовская правда» — 30 тис. У дальших чотирьох областях тиражі української та російської газет були рівні.

В цілому в цій групі обласних газет російськомовні появлялися тиражем 464 тис. екземплярів, українськомовні — 322 тис., а якщо додати кримську обласну газету — 342 тис. (Всі статистичні дані стосуються 1954 р., за вийнятком Криму).

В чотирнадцяти областях появлялася тільки українська обласна газета, а в Чернівецькій виходила українська та молдавська; загальний тираж цих газет становив у 1954 р. 507 тис. екземплярів. З цих «чисто українських» областей десять мають найменший від-

соток міського населення: в чотирьох із них сільське населення становить понад 80%, а в шістьох — понад 70% усього населення.

*

Огляд міських газет проведемо за поділом усієї території УРСР на чотири зони. Критерій поділу подібний до того, який ми прийняли при групуванні обласних газет на два комплекси: мова і кількість газет у даній області, враховуючи при цьому також рівень урбанізації.

Перша зона обіймає західні області, друга — північні та частину центральних, третя — решту центральних, південні (крім Одещини та Криму) і східні (крім Сталінської та Луганської областей), четверта — Одеську, Кримську, Сталінську та Луганську області. Останні не творять одного суцільного масиву, бо між ними є також деякі різниці щодо мови в пресі.

До першої зони включаємо сім областей (у дужках подаємо відсоток міського населення): Рівненську (17%), Тернопільську (17%), Станиславівську (23%), Чернівецьку (26%), Волинську (26%), Закарпатську (29%) і Львівську (39%). В цих областях жило в 1959 році 7,8 млн населення, в тому числі 2 077 000 в містах. Якщо відняти від усієї суми міського населення жителів обласних центрів, то на всі останні міста цієї території припаде 1 243 000 осіб. Ні в одному з цих міст населення не досягло 50 тисяч. Територія цих областей, включена до УРСР 1939-1945 рр., є з погляду урбанізації найвідсталішою частиною України. Однак окремі міста нотують досить значний приріст населення в порівнянні з 1939 роком: Ужгород — на 58% (47 тис. населення в 1959 р.), Луцьке — на 46% (56 тис. у 1959 р.). Населення Чернівець зросло з 106 тис. до 146 тис. (38%), Львова — з 340 тис. до 411 тис. (21%). Все це обласні центри.

Зрозуміло, що в таких обставинах не можна сподіватися багатих даних про міську пресу. В областях Чернівецькій, Тернопільській та Рівненській взагалі немає міських або місько-районних газет. Волинська область має одну місько-районну газету — «Прапор Леніна» (Ковель), яка в тиражі 2 500 примірників появляється тричі на тиждень (така частість появи стосується майже всіх міських газет, і тому далі не подаватимемо періодичности подібних газет). По одній міській газеті мають Закарпатська і Станиславівська області: в Мукачеві — місько-районний «Прапор перемоги» (3 тис. примірників), в Коломиї — «Червоний прапор», який до 1959 р. був газетою виключно міського типу, а від того часу, після закриття коломийської районної газети, обслуговує також села району. Дещо цікавіше виглядає Львівська область, до якої прилучено в 1959 році Дрогобицьку область: Борислав мав міську, чисто робітничу газету «Нафтовик Борислава» (3 тис. примірників), до «сфери діяння»

якої в 1959-1960 рр. приєднано Бориславський і ще один сусідній район, при чому змінено назву газети на «Прикарпатська зірка» (в 1960 р. — 4,5 тис. примірників); Самбір, Стрий та Золочів мали свої міського-районні газети з стандартним для цього типу газет тиражем 3 тис. примірників. У зв'язку з ліквідацією Дрогобицької області обласну газету «Радянське слово» правдоподібно перетворили на міську. Однак про це радянські джерела мовчать.

В цілому міське населення цієї зони, яке не жило в обласних центрах, мало в 1954 р. сім газет із загальним тиражем 20,5 тис. примірників. Або, іншими словами, одна міська газета припадала на 66 жителів.

Друга зона є якоюсь мірою під меншим впливом російської мови, ніж зона західня, де появляються дві російські обласні газети — у Львові та Ужгороді; в другій зоні таких газет немає. Ні одна з областей цієї зони не мала більше, ніж 30% міського населення; хоч для Київської області цей відсоток за офіційними даними дорівнює 55, але так виглядає тільки тому, що населення столиці (1 104 000) зараховано до всієї області. До другої зони ми зараховуємо такі області (в дужках — відсоток міського населення): Хмельницьку (19%), Вінницьку (17%), Житомирську (26%), Черкаську (23%) і Чернігівську (23%). В цій зоні жило 3 324 000 міського населення (на 11 237 000 усього населення), в тому числі 1 752 000 у містах, що не є обласними центрами.

Вінницька область є щодо населення найбільшою з «сільських областей» і аґрарно перенаселеною. Тут існує тільки одна міська газета — «Вперед до комунізму» (в Могилеві). Хмельницька область, подібна своєю соціяльною структурою до Вінницької, також має тільки одну міську газету — «Прапор жовтня» (в Кам'янці Подільському); тут зліквідовано в 1959 р. районну газету, і «Прапор жовтня» тепер читають також на селі.

Краще стоїть справа на Житомирщині. Тут існували в 1954 р. три міські газети (всі з тиражем по 3 тис. екземплярів); до двох з них пізніше включено районні газети. Ідеться про бердичівський «Радянський шлях», до якого в 1959 р. приєднано районну газету з тиражем 2 370 екз., про «Правду Коростенщини», до якої також приєднано районну газету, і про «Радянського патріота», що появляється в Новгороді Волинському. Житомирщина є в нашому огляді першою областю, яка посідає місто, що має понад 50 тисяч населення (Бердичів — 53 тис.). Другою такою областю є Київщина, де в Білій Церкві (71 тис. населення) появляється «Ленінський шлях» (тираж у 1954 р. — 3 тис. екз.). Як в інших містах, так, мабуть, і тут тираж газети збільшився, що буде відомо щойно після появи чергового тому всесоюзної «Летописи периодических изданий СССР» за 1955-1959 роки. В Черкаській області є дві міські газети — «Червоний прапор» у Смілі та «Уманська зоря»; в Чернігівській — «Ра-

дянський Ніжен» і «Правда Прилуччини». Всі останні чотири газети мають тираж по 3 тис. екземплярів.

Досі згадані області є переважно селянськими і тим самим українськими. Ні в одному районі цих областей російської газети нема; існують тільки дві обласні газети цією мовою. Судячи з мови міських газет, можна твердити, що й міста тут українські.

Третю зону ми сконструювали дещо штучно: від Сум до Миколаєва таки далеко. Можливо, що Сумську та Харківську області треба було б обговорювати окремо. Однак існують деякі причини, які кажуть однаково дивитися на області (в дужках подається відсоток міського населення) Харківську (62%), Полтавську (30%), Сумську (32%), Запорізьку (57%), Дніпропетровську (70%), Кіровоградську (31%), Миколаївську (39%), і Херсонську (40%). В усіх них або взагалі російських обласних газет немає, або, якщо такі існують, вони мають тиражі, рівні з українськими. У Дніпропетровському російська обласна газета мала тираж навіть нижчий, ніж українська (дані з 1954 р.).

Третя зона характеризується поєднанням урбанізації з явищем українськомовної преси, що, без сумніву, робить її найцікавішою для нашого дослідження.

В цих восьми областях міське населення (6 384 000) становило половину всього населення (12 891 000). Коли відкинемо населення обласних центрів, нам усе ще залишиться 3,7 млн міського населення. В цій зоні знаходяться три з шести найбільших міст України: Харків — 934 тис. населення, Дніпропетровське — 660 тис., Запоріжжя — 435 тис.

Сумська та Харківська області характерні тим, що вони сусідують з областями російськими, і це впливає на мову навіть провінційних газет: Сумщина має 5 російських районних газет, Харківщина — 4; міsько-районна газета «Заря» в Шостці на Сумщині — російська, в Конотопі з 54-тисячним населенням «Радянський прапор» появляється по-українськи. Обидві міsько-районні газети на Харківщині — «Соціялістичне життя» в Ізюмі та «Колективний шлях» у Куп'янському — є українськими. Кременчук на Полтавщині з 87 тисячами населення має газету, що є ветераном українізації 20-их років: теперішня назва, «Прапор ленінізму», є дуже нової дати, бо до 1960 р. газета носила назву «Робітник Кременчуччини»; після об'єднання з місцевою районною газетою прийшла зміна назви. Тираж газети становить тепер 8 тис. екземплярів. Мимохідь згадаємо, що в цьому році починається на Полтавщині будування нового міста (Комсомольське-на-Дніпрі); не відомо, коли там появиться нова газета і якою мовою.

Дві приморські області України є заселеними найрідше (Херсонська — 30,5 люд. на кв. км і Миколаївська — 40,8) і мають відносно високий відсоток міського населення, що вони завдячують своїм обласним центрам (Херсон — 158 тис. жителів, Миколаїв — 226 тис.).

На Херсонщині появляються дві міські газети: в Каховці — «Зоря комунізму» (тираж — 2,5 тис. екз., дані з 1954 р.) і в Новій Каховці — «Нова Каховка» (з 1959 року, тираж 2 тис. екз.). На Миколаївщині тільки Первомайське має свою газету — «Прибузький комунар». В обох областях живе багато переселенців з трьох галицьких областей, про що згадується в журналі «Жовтень» за січень 1961 р.; але можна твердити, що ці переселенці живуть радше в радгоспах, ніж по містах.

Обласна «Кіровоградська правда» — це колишній «Пролетар Зінов'ївщини», одна з перших українських робітничих газет. Вона й досі виконує, здається, ролю міської газети. Сама область, відносно мала, має дві міського-районні газети: в Олександрії появляється «Ленінський прапор», який в 1954 р. був міського-районною газетою з тиражем 5 тис. екземплярів і від якого в 1958 р. відокремилася районна газета, щоб у 1960 р. знов злитися з ним в одну міського-районну газету з тиражем 8 тис. екземплярів. Газета в Знам'янці дивує своєю назвою: з багатьох газет, які в своїй назві носили колись ім'я Сталіна і в 1955-1956 рр. мусіли від нього відмовитися, міського-районна «Сталінська перемога» зберегла свій давній заголовок.

В усіх областях, що їх досі ми схарактеризували щодо появи міських газет, є тільки чотири міста, які мають відносно високу кількість населення і не є адміністративно-партійними обласними центрами: Кременчук, Біла Церква, Конотоп і Бердичів. Жадне з цих міст не досягло ступеня розвитку, який міг би визначити його як велике місто, врахувавши при цьому специфіку українських умов. Великим вважається на Україні місто з 100-тисячним населенням; таких міст на Україні є тепер 24. Два такі великі міста, де появляються українські (а не російські) міські газети, лежать на Дніпропетровщині: Кривий Ріг з газетою «Червоний гірник» і Дніпродзержинське з «Дзержинцем». Перше місто має 388 тис. жителів і стоїть щодо кількости населення на восьмому місці (безпосередньо після Львова); але в ньому немає українського театру, про що писали навіть у Києві, зате є російський театр ім. Шевченка (!). Друге місто має 194 тис. населення. Разом з «Нікопольською правдою» (також на Дніпропетровщині), ці газети виходять п'ять разів у тиждень. Їхні тиражі в 1954 році: «Червоний гірник» — 15 тис., «Дзержинець» — 5 тис., «Нікопольська правда» — 4 250 примірників. Також у Марганці появляється міська газета, «Шахтар Марганця» з тиражем 3 тис. примірників; міського-районні газети є в Новомосковському та Павлограді (кожна тиражем по 3 300 примірників).

Ці дані дозволяють вважати Дніпропетровщину областю, де місто і українська мова газет тримають рівновагу. Нагадаймо, що з 2 705 000 населення области 70% (тобто 1 604 000) живе в містах. Дніпропетровська «Зоря» належить, як і львівська «Вільна Україна», до тих українських обласних газет, тираж яких перевищує ти-

раж російськомовної. «Зоря» появляється ще з 20-их років — так, як і «Червоний гірник», «Кіровоградська правда» та «Робітник Кременчуччини».

В Запорізькій області існують дві українські міські газети: в Мелітополі (95 тис. жителів) — «Радянський степ», у Бердянському (65 тис. жителів) — «За комунізм». Обидві газети, що в 1954 р. мали тираж по 3 тис. екз., появляються тричі на тиждень. Є дані припускати, що ці газети (до речі, також і інші) за останні роки збільшили свій тираж. Запоріжчина — це єдина область в УРСР, де загальний тираж усіх газет — обласних, міських та районних — зріс у п'ятиріччя 1954-1959 більше, ніж удвоє: замість 118 тис. примірників у 1954 р., тираж усіх газет у 1959 р. становив 239 тис. примірників. Насамперед підвищився тираж української обласної газети (з 35 тис. до 80 тис.), і в той час же постала нова обласна українськомовна комсомольська газета. Такий зріст тиражу не був би дивним у країнах, де читання газет є явищем масовим; але в українських обставинах, де українськомовна комуністична преса досить суворо регламентується, цей зріст повинен звернути на себе увагу.

До четвертої зони зараховуємо області: Сталінську, Луганську, Кримську та Одеську.

Сталінська область — 4 262 000 населення, в тому числі 3 668 000 міського (86%) — мала сім міських і чотири місько-районні газети: в Макіївці (358 тис. жит.) — «Макиевский рабочий» (п'ять разів на тиждень, тираж 15 тис. прим.), у Горлівці (293 тис. жит.) — «Кочегарка» (п'ять разів, тираж 12 тис.), у Жданові (кол. Маріюпіль — 284 тис. жит.) — «Приазовский рабочий» (10 тис. прим.). Крім цього, газети існують у Краматорському, Єнакієвому, Чистяковому, Слов'янському, Артемовському, Дебальцевому, Костянтинівці і в Дружківці; їх загальний тираж становить 77 тис. примірників. Треба сказати, що в Сталінській області значна більшість районних газет появляється також російською мовою.

Подібне становище в Луганській області, де існують такі міські газети: у Ворошиловському (98 тис. жит.) — «За коммунизм» (тираж 6 тис. прим.), в Красному Лучі (94 тис. жит.) — «Луч» (тираж у 1954 р. — 5 тис. прим., у 1960 р. — 11 тис.), в Кадіївці (180 тис. жит.) — «Кадиевский рабочий» (8 тис. прим.); крім цього, є газети в Рубежанському та Лисочанському.

Ні в Луганській, ні в Сталінській областях не створено за час від 1949 р. (за даними від 1 квітня 1960 р.) ні однієї української газети, ні паралельного українськомовного видання для газети російської.

Кримські міські газети призначені не тільки для робітників та службовців, що там працюють, але також для туристів та відвідувачів курортів. В Євпаторії є газета «Советская здравница», яку з

ліквідацією районної газети і злиттям її з міською перезвано на «Красное знамя»; в Севастополі — «Слава Севастополя» (тираж 10 тис. прим.), в Керчі — «Знамя коммунизма» (до 1960 р. — «Керченский рабочий»). Всі ці газети появляються п'ять разів у тиждень; «Победа» у Феодосії — тричі на тиждень. Загальний їх тираж становив у 1954 р. 22 тис. примірників. Також усі районні газети на Криму є російські.

На Одещині існували три міські газети, але по ліквідації газети у Вилковому залишилися: «Знамя советов» у Білгороді (Аккермані) з тиражем 3 050 примірників і «Придунайская правда» в Ізмаїлі. До 1954 р. в Ізмаїлі існувала обласна газета, яка мала українське та російське паралельні видання — обидва по 30 тис. примірників. Після ліквідації области українськомовне видання зліквідовано, а російськомовне переорганізовано на міську газету. Два роки тому створено при ній окреме румунськомовне (молдавське) видання, тираж якого не відомий. В принципі треба привітати таке видання для румунської меншини. Але постає питання, чи принаймні такі паралельні українські видання не можна б створити, наприклад, у Маріюполі, Кадіївці, Краматорському та в інших містах Донецького басейну? А, може, створення українських газет там було б «виявом українського буржуазного націоналізму»?

*

Замість коментарів та висновків підведім тільки короткий підсумок.

Міські та місько-районні газети, яких у 1954 р. було 58, появлялися в 22 (з усіх 25) областях УРСР. Дев'ять газет, у тому числі шість російських, появлялося п'ять разів у тиждень. У чотирьох областях, а зокрема в Сталінській та Луганській, де відсоток міського населення є найвищий, всі міські та районні газети були російські. Одна газета російською мовою появляється в Сумській області.

Загальна кількість газет цієї категорії українською мовою становить 33 назви, російською — 25. Тираж українських газет — 115 850 примірників, російських — 135 330.

23 газети появлялися в містах з населенням понад 50 тис.; серед них було тільки дев'ять газет українською мовою. Якщо ж із кількости 23 газет виділити ті, що виходили в містах з населенням понад 100 тис., тобто 15 газет, то на решту 8 газет тільки дві були українські. Із згаданих 15 великоміських газет — 8 російських і 7 українських — треба б виділити ті, що існують у містах з населенням 90-100 тисяч, а таких газет є дев'ять; тоді на решту 6 припадає українською мовою тільки одна.

В дев'яти містах, де виходили українські газети, було 1 090 000 жителів, а в чотирнадцяти містах з російськими газетами було, 2 053 000 жителів.

В нашому огляді ми обмежилися містами, що не є обласними центрами.

Однак існують ще провінційні газети, які появляються в найбільших містах України і є призначені для частини «соціяльно мобілізованого» населення, в тому числі і для такого населення в менших містах. Тому слід згадати і про них.

Маємо передусім на думці газети, що є органами залізничних округ. У Києві до 1957 р. появлялася тричі на тиждень «Рабочая газета» з тиражем 12 600 примірників. У зв'язку з тим, що з 1 січня 1957 р. створено республіканську «Робітничу газету», назву першої змінено на «Рабочее слово» (тираж 14 тис. екз.). Харків має «Южную магистраль» (8 тис.), Одеса — «Черноморский гудок» (13,5 тис.), Дніпропетровськe — «Сталинскую магистраль» (9,5 тис.), Львів — «Львовский железнодорожник» (13,5 тис.), Сталіно — «Железнодорожник Донбасса» (16,5 тис.). Крім того, до цих спеціяльних газет треба ще зарахувати київську газету річкового пароплавства «Днепровский водник» (4 тис.), одеський «Моряк» російською мовою, ізмаїльський «Дунайский водник» (1 тис.). Ці газети значно збільшують питому вагу російськомовних періодичних видань, призначених для міст.

В цьому контексті згадаємо для об'єктивности також і бульварну газету «Вечірній Київ». Відновлена після війни, в 1951 р., газета мала в 1954 р. тираж 40 тис. примірників, а в 1958 р. за неофіційними даними — 70 тис. примірників. У 1958-1959 рр. створено в СРСР ряд нових вечірніх газет, як от у Ростові, Свердловську, Кишеневі, Ризі тощо. Понад чотири роки тому було офіційне повідомлення, що в багатьох містах України «найближчим часом» появляться вечірні газети. Однак досі про них не чути ні слова!

Про зміни на пресовому полі за останні роки можна сказати небагато. Треба чекати офіційних звітів за 1955-1960 роки. Знаємо тільки, що за той час створено декілька обласних комсомольських газет, які доповнили кількість дотеперішніх: дві українські в Ужгороді та Львові і дві російські у Сталіному та Симферополі. Більшість новостворених газет появляється українською мовою. Однак в Одесі (і, здається, також у Миколаєві) нові комсомольські газети появляються паралельно українською та російською мовами.

На Закарпатті створено угорську комсомольську газету, тираж якої становив напочатку 8 тис. примірників; тепер він упав на 1,5 тис. Але досі немає такої української газети в Сталіному; зате є від січня 1960 р. в Криму.

У Львові створено в 1957 р. паралельне видання залізничної газети українською мовою п. н. «Львівський залізничник», тираж якого офіційно поданий на 6,1-7,1 тис. примірників; тираж російського відповідника дещо знизився. Рік пізніше українська залізнична газета

почала виходити в Дніпропетровському, початковий тираж якої (1 тис. примірників у 1958 р.) зріс у 1959 р. до 8,5 тис.

Хоч обласні партійні «Бюлетені аґітатора», що появляються двотижнево, безпосередньо до нашої теми не належать, все таки вважаємо за доцільне згадати також і про них. До літа 1958 р. такий бюлетень у Запоріжжі появлявся тільки українською мовою; від того часу появляється також і російською; в 1959 р. припинено таке українське видання в Криму (тираж 1,5 тис., тоді як російське видання мало в 1954 аж 15 тис. екз.); в Миколаєві та Херсоні російські видання цього бюлетеня припинено, однак українські залишено; ні в Луганському, ні в Сталіному українських видань немає; Дніпропетровське має українське видання з 1948 р., а російське — з 1953 року. Російські видання «Бюлетеня аґітатора» існують, поруч українських, у Харкові, Чернігові та Одесі, при чому російське видання в Одесі має вищий тираж, ніж українське.

Всі ці дані, наведені нами за радянськими офіційними джерелами, дають цікаву картину стану мови в українських містах, картину, мабуть, не повну, бо накреслену тільки на підставі матеріялів про міські газети в УРСР.

ГАЛЯ МАЗУРЕНКО: ТРИ ПОЕЗІЇ

ОКУЛЬТНА ЛЕҐЕНДА

Вгорі, на хресті Христос!
Не глянуть незрячі люди.
Злякались, змішались чогось.
Висить там, у лісі Іуда!

Осика, голодний крук.
Чом сонечко гріє з любов'ю?
Немає брудніших рук,
Як руки, залиті кров'ю.

Душа відійшла, самітна.
Вже мертве, повішене тіло.
Як смішно! Чому вона?
Чому вона рук не відмила?

І довго в підземних шляхах,
Залита снопами світла,
Тікала від свого гріха, —
Хотіла й... не вміла любити.

І геній зродився. Ренесанс.
«Вечеря Свята». Не забути.
Іуда в тіні, а Христос...
Глянь. Очі. Яка покута.

АНАХРОНІЗМ

Раб Езоп полов у городі,
Був байкар й розумівся в богах.
Глянув — ослик. Пройшов по полю,
Смирний, сірий. А по ногах

А по очах невідомо, чи ослик...
У садочку гуляв собі пан.
Раб Езоп подумав:
«Досі
Про осла я нічого не знав».

«Як він вирвався від Апулея
(Коли той не зродивсь) сюди?
На копитах — знаки містерій,
Ввесь обідраний і худий».

Підійшов золотий
той ослик
До садочка. Розсердився пан
І прогнав він палкою гостя
За ворота та за паркан.

— «Так то, брате! Така наша доля!
Йди до мене» —
сказав Езоп.
— «Як не їв на землі ніколи,
То поснідаємо разом!»

Кіт-воркіт умивсь на порозі,
Кукурікнув півень:
«Йде гість!» —
— «На ослі Езоп воду возить», —
Розійшлась по околиці вість.

Так, удень, а вночі, у храмі
Шкуру знявши,
осел робивсь
Не ослом, а кимсь срібносяйним,
Під землею з Езопом моливсь.

Про Езопа не все відомо...
Ніби в жертву його принесли
І на камені закололи,
І до келеха кров узяли.

*

* *

Шумлять і шумлять океани,
Вода в них гірка, солона.
Така, як сльоза
потайна,
В людини тут або вдома.

Мов бубни, людські забобони,
Бубнять у дитячі вуха...
Чи краще не вірить
нікому?
І більше батьків не слухать?

Широко лежать океани.
Далеко степи... Україна...
Та, рідна земля
під возами
Що мали її покинуть!

Скрипіли возів колеса.
Тікали, їм треба тікати!
Звичайні
селяни чесні
Від осатанілого брата.

Єдиний в нас ворог — насильство.
Оружжя його — доноси.
— «Брати мої,
обійміться!» —
Даремно Шевченко просить.

ЮРІЙ ТАРНАВСЬКИЙ: **ШЛЯХИ**

(Зажінчення)

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Вернувся я до У. повний безмежної байдужости до всього, що мене оточувало, а заразом і постійного прагнення спокою, що, наче якась глибока і патологічна втома, відбирало мені все зацікавлення зовнішнім світом і притягало мою увагу до теплого росту тиші у моїм темнім нутрі.

І я не зустрічався вже ні з ким і в школі обмежував свою мову дослівно короткими (майже суфіксами) словами вітання вранці (навіть до Герберта, який, до речі, сам не виявляв ніякого нахилу нав'язати попередні інтимні стосунки між нами і повернувся до школи з ферій щось тиждень чи два пізніше, не через хворобу, як ходила чутка, а тому, що, як він сам вияснював, затруївся їжею на свята і був примушений пролежати в ліжку декілька тижнів, зробивши велике і потрясаюче враження на всю клясу, за винятком мене, своїм ще більше похуділим і жовто-зеленим обличчям, із блискучими, немов масними, синцями під очима, білки яких, видно, через хворобу печінки, світилися в зеленявій тіні його очних ям: жовті і великі, як ліхтарі), і за весь час того мого постійного сонного і байдужого стану я, здається, тільки раз їздив до батьків, подаючи за причину моєї вдаваної неспроможности з'являтися частіше (із певного роду насолодою, як зараз виясню) несподіваний наплив великої кількости навчальної роботи.

І навіть така питома мені турбота про мою майбутність чи, конкретніше, про мій успіх у школі цілком зникла в мене, і я учився щораз менше і менше і вже зовсім не присвячував уваги викладам професорів, із задоволенням спостерігаючи, як їхні слова, уривки речень яких, щоб переконатися у правильності моїх здогадів, я пропускав крізь свій мозок, ставали все більше й більше незрозумілими для мене і як я самотньо лишався позаду решти кляси. Вкінці, вже переконаний у неможливості надробити занедбане, я, бувало, на коротку хвилю видобуваючи свою свідомість з-під величезної брили спокою у мені, любувався думкою про те, як, провалившися на кінцевих іспитах, поїду до батьків на село і не піду додому, а кудись

полями, крізь високу траву, і врешті впаду серед неї, і ляжу горілиць, і дивитимуся на синє і бездонне небо, голуба кислота якого розпустить мою свідомість у воднистий розчин вічного, прозорого сну.

Так проходили дні за днями, і я помічав, як з кожним днем моя увага все більше зосереджувалася у моїм соннім тілі і як моє зацікавлення зовнішнім світом зникало поступово, розвіваючися, немов у вітрі прозорі мури повітря, у постійнім подуві часу, і тільки десь у лютім стався випадок, що наново привернув мені спаралізоване хотіння жити.

Трапилося це на лекції латини, яка відбувалася не в звичайнім приміщенні гімназії, а в жіночім католицькім манастирі, в якім, через брак місця у наших переповнених бараках, черниці відступали нашій школі декілька малих і темних кімнат; і пам'ятаю, того дня, як впродовж уже довшого часу, було досить тепло надворі, і падав густий, аж темний, майже весняний дощ, і сидячи за столом (бо в кімнаті не було парт) на вузькій і високій, старомодній, оббитій полинялим червоним плюшем лавці, під стіною, втиснений між теплі, крізь вогкий одяг, плечі моїх сусідів, опершися спиною об стіну та розкинувши ноги під столом, я дивився понад голови тих, що сиділи передо мною, надвір, зайнятий цим разом не сталим ростом подібної до велетенського гриба тиші в середині мене, а спостереженням крізь темне скло одного з вікон кляси, як на другім боці невеликого двору, який замикав собою будинок манастиря, на протилежній стіні, поволі повзли вниз, неначе велетенські чорні лишаї, мокрі плями дощу, що, видно, через діряву ринву стікав прямо із даху на кам'яний мур будинку. І рівночасно з тим слідкуванням крізь напівзакриті повіки за повільним, безформним, як амеба, та втертим рухом води по шорстких, сірих каменях, я чув, як один із моїх однокласників, відповідаючи на вже давній виклик професора, перекладаючи, старався розмочити своїм безбарвним і літеплим, як слина, голосом мур завданого на цей день уступу, тверді, як рінь, слова якого були сполучені питомим авторові цементом стопи у дзвінкий бетон вірша.

Будучи ознайомлений із цим уривком (із «Tristia IV» Овідія, в якім іде мова про час) ще з гімназії в А., навіть не слідкуючи за словами того, що перекладав, я не міг не відчути дивного, пригноблюючого настрою, що разом із кислим запахом мокрої шкіри і сукна розходився по кімнаті від частого і регулярного його повторювання заголовка і перших двох рядків згаданого уступу, які він, переклавши їх завжди неправильно і, видно, відчувши це, негайно, неначе боячися бути перерваним словами професора, прочитував по-латині і наново намагався подолати, знову приступаючи до перекладу їх, на цей раз може іншого, та також неправильного і такого ж смішного своєю неначе штучною і дотепною помилковістю.

І так я сидів непорушний, як м'яка і зім'ята подушка на килимі загальної тиші кімнати, витканому присипляючими узорами картини

лінивих течій води, що поволі спливала вниз по сірій стіні будинку, та кволого голосу, що, прочитавши дещо патетично:

Чи час міняє все? —

продовжував сумно: —

З часом віл селянина привикає до плуга
І підставляє під ярмо свою вигнуту шию, —

і, раптово зупинившися на цім слові, так само жалісним голосом прочитував хвилястий від звуку «М» латинський заголовок, а після нього два перші, ще досі не подолані рядки, і тоді перекладав це все, як (може):

Час не міняє всього!
Часами селянина привиклий віл до орання
Підставляє під криве ярмо свою шию, —

знову замовкаючи на цім слові, і голосом вже втомленим і захриплим повертаючися назад до нерозкушеного, як горіх, оригіналу, зачинаючи від:

Mutat ne omnia tempus? —

і далі продовжує свій нудний, немов молитва, речитатив.

Тоді нараз, коли він несподівано сильним, немов від розпуки, голосом прочитав кінцево:

Час міняє все!
і
від часу віл упертого селянина плугові
Піддається і гнучку шию кладе під ярмо! —

професор, що досі сидів мовчки, вибухнув тонким, немов істеричним сміхом (примушуючи мене перенести, хоч, правда, поволі очі на нього), кажучи: «Як, як? . . . Ха, ха, ха, ха! . . Що значить:

Tempore ruricolae patiens fit taurus aratri,
Praebet et incurvo colla premenda ingo? —

і після того: — а звідки ви взяли це:

Час міняє все? —

Ви хіба не прочитали, що —

Cuncta potest igitur tacito pede lapsa vetustas
Praeterquam curas attenuare meas? —

— Це ви що, — продовжував він вже голосом тихішим і кислим від сарказму, — маєте якісь «метафізичні» застереження стосовно цього вірша, що ніяк не можете примусити свій мозок передати його зміст? Чи, може, ви хочете переконати мене, що час «міняє» тільки волів, а не ослів! . . Якщо це так, то я починаю з вами погоджуватися».

І, дивлячися на нього, я нараз усвідомив собі, що вираз його обличчя тепер був цілком інакший від попереднього, і в цю мить зрозумів, що із його тонких і блідих, неначе близна, на виголених синіх губах, уст плила спокійна і ритмічна, немов хід, музика мови, будучи продовженням наступних (починаючи з третього) рядків цьо-

го уривка, рівні, як струни, і мелодійні рядки якого, торкані вправними пальцями його уст, вібрували серед тиші кімнати чистими гармоніями правильно виголошених романських звуків; і так я чув, як він читав:

Tempore paret equus lentis animosus habenis,
Et placido duros accipit ore lupos.

Tempore Poenorum compescitur ira leonum,
Nec feritas animo, quae fuit ante, manet;
Quaeque sui iussis obtemperat Inda magistri
Belua, servitium tempore victa subit.

Та ще раніше, коли зрозумів, що він вже рецитував по-латині завданий уривок, я пригадав, що десь між словами «погоджуватися» і «Tempore» він вимовив слово «Ну», і майже рівночасно у моїм мозку, немов короткий та важкий ланцюг, появилася в спомині фраза, яку він вимовив зараз після слова «Ну»: «Може б, ви нам так переклали, К?.. Зачніть з початку, і перекладайте далі», після якої послідували згадані рядки вірша, які він, немов не можучи себе стримати від нетерплячки, став скандувати своїм виразним, як друк голосом.

Одначе, після того, як я відкрив у собі ці заховані у мозку його слова, вже вирішивши забути про них і продовжувати далі слухати приємну музику вірша, слово «К». знову залунало в моїй пам'яті (тільки тепер слабше, ніж попередньо, неначе його відгомін), і з нудьгою в середині я розпізнав у його довгім і незвичнім звучанні моє власне прізвище, і тоді неначе пробуючи іґнорувати значення вжитку його у такому словесному оточенні, я поволі закрив очі і відкрив їх знову, і, все ще слухаючи його, перевів їх на вікно, крізь яке раніше дивився надвір. Та, зробивши це, я відчув, що цей колись притягаючий доземний і сливе непомітний рух мокрости по стінах будинку тепер чомусь зовсім не мав на мене заспокоюючого впливу, а був цілком чужий мені, відділений від мого єства прозорою та непроникливою стіною нецікавости; а разом з тим я почув, як мій шлунок стиснувся від думки, що його слова урвуться на одному, з невідомих причин визначеному мною (правильно, як виявилося пізніше) і недалекому слові.

І як капітан потопаючого корабля, що у критичний час не тратить панування над собою, а рухи його стають в цей час, може, навіть більше повільними й обміркованими, знову кліпнувши очима та здушуючи в собі цей перший від довгого часу вияв життя, я відвернув свій зір від вікна і спокійно перевів очі на нього.

Останнє слово «subit» саме гасло у його стулюваним і округлім роті, неначе синій та прозорий полумінь вигоряючого на гладкій вогнетривкій поверхні алькоголю, коли я глянув на нього, і після того, я був тільки свідомий, як його рот закрився, повертаючи його виголеному обличчю попередню кам'яну цілість і непорушність, і як ви-

разно мені сині очі, спокійно, неначе два легкі і невеликі камені, осіли на глибоких, як у криниць, днах моїх. Тільки голосне дзижчання, немов якогось велетенського трансформатора, тиші у кімнаті, притягнувши вкінці мою свідомість, пригадало мені про пливучість часу, і на цей раз вже наскрізь переляканий, я заворушився на лавці, і з моїм зором, все ще зловленим на синіх нитках його очей, бачачи, якраз в цю мить, як він, висловлюючи своє незадоволення ще чіткішою, як звичайно, тонкістю своїх блідих уст, заворушив ними, чуючи теж його різкі слова: «Ну, чому ви мовчите? Ви не чули, що я сказав?»

Як спаралізовану істоту свистючий укус батога, так мене його слова примусили заворушитися на лавці, і вже випрямляючися, та підтягаючи свої ноги, я нахилився наперед, ніби думаючи, що тим вчинком задовільню його вимоги до мене, та почувши новий прибій його крику, кліпнувши очима і відчувши, як слабість почала огортати мене, я знову перевів свій зір із нього на високий і ясний у стіні проріз вікна. Та, зробивши це, чуючи його голосний крик тепер на тлі отої картини повільного, немов гниття, стікання дощу по стіні, немов тільки тепер зрозумівши своє становище, із потом, що холодним бризком саме виступив на моїм чолі, я швидко, вже із помітним навіть для мене виразом розпуки на лиці, перевів очі назад на нього і, зобачивши його біле від люті і запінене мовою лице, напружуючи всю силу волі, відкрив свій рот і заворушив ним.

Зробивши це, я помітив, що його обличчя набрало раптом знову іншого вигляду, ніби нагло заспокоєне якимсь раніше незнаним і, видно, важливим фактом, і пригадавши, що тиша замість бажаної (хоч не очікуваної мною) мови потекла із темної щілини мого викривленого рота, здригаючися від нової хвилі страху, вже не свідомий своїх вчинків, я ковтнув пустку, що зібралася у моїм пересохлім роті, і, видаючи тихий стогін глибоко у своїх грудях, приклав свою руку до чола і потер його мокру і холодну брилу, і зараз після того, глянувши на нього, побачив, що він, вже вставши з-за столу, ішов скоро до мене.

Дивлячися з-під великої, як хмара, руки над моїми очима на нього, почувши, як він, досі мені невідомим, тихим і тремтячим голосом спитав. «Що з вами? Вам недобре?», — почув я, як охолоджуючі, неначе дощ після паркої спеки, краплі слів полетіли мені із рота: легкі і беззусильні, немов справді краплі дощу; і навіть не заїкуючися та водячи рукою по своїм ховзькім від поту обличчі, я сказав: «Так... я не знаю, що зі мною... Мені крутиться голова і дзвенить у вухах... я не можу сконцентруватися...»

— Тут дуже душно, — сказав я нараз, розстібаючи комір сорочки і після того витягаючи хустину з кишені та почавши витиратися нею, — повітря таке нечисте... — а він собі: «Так, тут дуже погане повітря», після цих слів відвертаючися від мене і звертаючися видно до решти кляси, кажучи: «Відчиніть, будь ласка, вікна!», а сказавши це, повернув свою голову знову до мене; а я далі продовжував вити-

рати своє лице, опісля переходячи до мокрого підборіддя і голої під розстібнутою сорочкою шиї, і хоч, не дивлячися на нього, відчуваючи його упертий зір на собі, голосніше, як пляновано, застогнав, на що він зараз перелякано зареаґував запитанням до мене: «Може б, ви пішли надвір?.. Свіже повітря зробить вам добре», на яке, вже спокійний і задоволений собою, я погодився негайно і зараз же виліз із грюкотом з-за столу, і пішов вузьким проходом між густо уставленими серед кімнати столами, чуючи голосний шепіт мовчанки довкола себе, усміхаючися чомусь із погордою, коли вже наближався до дверей.

Велетенські алмази тиші були вправлені в відкритих вікнах кляси, немов у подовгастих оправах старомодних перстенів, коли я проходив під ними, йдучи двором до брами, що вела на вулицю, і помітивши це, я на хвилю закрив очі, і тоді вдихнув у груди ціле повісмо свіжого повітря, закинувши голову назад, і коли я відкрив їх зараз після цього, я побачив, як, тому що вже зникав у темному тунелі брами, чорна гіперболя її склепіння, начеркнена на матовім склі неба, зараз розлилася по нім безформною повінню чорнила. Пройшовши крізь лункий і повний протягу коридор, я вийшов на тиху вулицю, наповнену липкими звуками дощу, і, немов захоплений її панорамою пустки, постояв хвилину у отворі брами, а потім, відчувши в тілі холод, що немов чорнило у бібулу, всякав у моє тіло, відійшов убік і став під стіною, з якої, після вітряної брами, віяло мені у спину, як здавалося, сухе тепло щільної матерії ґраніту, бачачи, як із кам'яного виступу над головою звисала, і дрижала, і рвалася в'язка й прозора бахрома дощу.

Коли я так стояв, після якогоось (короткого, як здалося часу, я знову відкрив у собі наростаюче, подібне на густу траву сну, почуття спокою й байдужости, та саме коли я починав любуватися ним, я почув голосні і вже близькі кроки, що виходили з брами, яка тепер була мені по правій руці, і, занепокоєний тим, я глянув у цю сторону, і побачив Герберта, що, відокремлений вже від будинку, дивився на мене непорушний, ніби раптом вирісши із якоїсь невидимої щілини у прозорій і грубій стіні повітря, вийшовши з брами, очевидно, ще до того, коли я, запізно звернувши увагу на його кроки, глянув перелякано праворуч.

— Як ти себе почуваєш? — спитав він, підходячи до мене і опираючися боком об мур, так що я почув теплий вітер його слів на моїй правій, дещо відвернутій від нього щоці.

— Нічого, — відповів я, дивлячися поперед себе, — добре... свіже повітря помогло мені...

— Що тобі, голова крутилася? — спитав він знову швидким, нетерпеливим голосом.

— Так, — відповів я, далі не дивлячися на нього і мружачи очі, — мені стало дзвеніти в ухах, так що я не чув, що він сказав...

— Справді? — спитав він недовірливо, видно намірюючися питати мене далі, та я тоді, обернувшися до нього і дивлячися на його все ще бліде і зеленаве, як сухий хліб, порослий мохом цвілі, лице крізь вузькі, неначе уста, тонкі від злоби, щілини очей, перервав його, питаючи з виразною ноткою сарказму в голосі: «А ти? Як ти себе почуваєш? Твоє „затруєння" вже, бачу, пройшло...»

— Так, відповів він спокійно, глянувши просто мені в очі, які, як щось дуже чутливе, немов від болю, я зараз же відвів убік і глянув на вулицю, покриту поломаними і соковитими стеблами дощу, — я почуваю себе вже краще.

— А то чим ти так отруївся? — питав я його далі устами, щораз більше зав'язаними у пухку кокарду усмішки, — Я чув, що яйцями.

— Ні, — відповів він серйозно, ніби не помічаючи тону мого голосу, — м'ясом.

— О, — сказав я, переводячи свої очі на будинок на другім боці вулиці, — це я, мабуть, так уявив собі, тому що білки твоїх очей були жовті, як жовтки яєць... зварених твердо, — додав я, глянувши нараз йому в очі.

І, зробивши це, я засміявся голосно, бачачи, як він, що усміхався легко, коли я перевів свої очі на нього, теж почав сміятися разом зо мною, перетворюючи мою дотепну злобу у несподівану лявіну щирого сміху... «Ха, ха, ха, ха,», а коли вкінці відвернув голову, з лицем гарячим від сміху, як від сорому, він тихо та рішуче сказав: «До речі, я справді затруївся, а не отруївся... Цим разом ти помиляешся».

— Ну, — відповів я, паленіючи, — я не казав це в тім сенсі... Я так і говорив, про затруєння... — і, замовкши, постояв так хвилину, чуючи безустанний ріст дощу серед пустої вулиці і бачачи, як хвилювався у вітрі його густий гай, а опісля, стискаючи щелепи, спитав недбало: «Ну, а що ти поробляеш цими днями?»

— О-о, — відповів Герберт, — нічого цікавого, — а тоді додав по-дитячому поспішно: «Я дуже змінився».

— Так, — сказав я, легко усміхаючися, з лицем все ще відвернутим від нього, — я це бачу... А це що так змінило тебе?

— Що? — відповів він, — я не знаю. Мабуть, я сам... час... ріст, старіння... Я поволі привикаю до життя чи, як це було гарно сказано, «привикаю до того, що не привикаю»...

— Ні, серйозно, — ніби поправив себе він, — я справді бачу тепер в житті речі, яких я ніколи не помічав раніше і які роблять життя можливим... Я сказав би, часами навіть прекрасним.

— О, — сказав я, знову усміхаючися і всисаючи на хвилину повітря в закритих устах, — це цікаво... Ти справді змінився. А може б ти так мені сказав, яким це способом можна зробити життя «можливим», ...і часами навіть «прекрасним», — додав я раптом, задихаючися від несподіваного і сильного напливу неясного гніву, ще далі відвертаючи від нього голову.

— Ти не мусиш зводити усе до сміху, — відповів він мені словами, яких, як це тепер я усвідомив собі, я ніколи не очікував від нього, і, слухаючи їх, я стояв, немов задеревілий, опертий вигнутою від холоду спиною об стіну будинку, вперше чуючи, як дрібний пил дощу сипався мені в лице із кам'яного виступу над головою холодним і мокрим борошном. — Коли ти сам не можеш знайти спокою чи щастя в житті, то це не значить, що їх немає, і ти не повинен насміхатися над тими, що їх знаходять... Зрештою, як ти це добре знаєш, коли ти їх не можеш знайти, то це тільки твоя вина, і ніхто тобі в цьому допомогти не може... Колись я може старався б тобі допомагати, та тепер я вже не зацікавлений в цьому. Мій єдиний обов'язок — це журитися своїм щастям!..

Коли він говорив так, вже не вірячи собі, забувши попереднє почуття якогось сорому за нього, я повернув голову праворуч і подивився йому в лице, та коли він продовжував говорити, дивлячись мені в очі, я поволі і обережно, стараючися не показати справжньої причини цього мого вчинку, відвернув голову вліво і далі чув, як він говорив голосом, мені незнаним, немов справді чужим.

І тільки коли він закінчив словами: «І дурити себе чи інших людей напевно не допоможе тобі у твоєму шуканні... Брехнею далеко не заїдеш!», спершу блідий від заскочення, а згодом червоніючи від люті, я крикнув, обернувшися до нього: «Що таке? Що?.. Брехнею?.. Про що ти говориш?»

— Ти дуже добре знаєш, — відповів він спокійно, хоч уникаючи очима мого зору. — Цей день перед феріями, коли ти не пішов у школу...

— Ну, що про цей день? — спитав я захрипло, відчуваючи, як знову бліднуло моє лице і як нараз чомусь почало слабнути моє тіло.

— Ти був тоді у Калькройта, — сказав він, і я спершу, не розуміючи, про що він говорив, перебив його словами: «Так, ну і що?», та тоді, пригадавши собі, замовк, закривши на хвилину очі, коли він відповів мені швидко: «А ти казав мені, що ти зустрів його і Ліну на вулиці».

— О, — сказав я, усміхаючися із полегшею, чуючи, як хлюпало серце у моїх сколиханих грудях і як навіть, коли я опирався об мур, гнулися підо мною в колінах мої ноги: «Це не мало значення ...Я не хотів згадувати тобі про те, що був у Калькройта, знаючи твоє ставлення до нього».

— Зрештою, — додав я, стараючися усміхнутися своїм кволим, немов зів'ялим ротом, — я був так піднесений тоді, що, як бачиш, навіть не звернув уваги на те, що підсвідомо наказував мені робити мій мозок... А це звідки ти знаєш, що я був того дня у Калькройта? — спитав я нарешті, — Калькройт сказав тобі?

— Ні, — відповів він з якимсь дивним виразом на лиці, — мені сказала про це Ліна. — І я, помітивши це, відразу пригадав собі нашу останню зустріч, коли він із явним, та незрозумілим тоді для мене

захопленням розповідав мені про неї, і притуляючися тісніше до стіни, присвячуючи уже частину уваги своїм неслухняним, у їхній гнучкості, ногам, спитав, стараючися вглибитися всією своєю свідомістю у цю тему, що, неначе сюжет літературного твору, поволі починала розвиватися передо мною: «О, то ти так добре її знаєш?»

— Так, — сказав він, зводячи при тому брови, ніби стараючися надати іншого змісту тому, в цей момент єдиному його слову, додаючи згодом: «Ми знаємося вже довший час... відколи я приїхав до У.»

— Ти познайомився з нею у Калькройта? — питав я далі, тулячися до шорсткого і твердого тіла муру.

— Так, — відповів він із явним виразом несмаку на лиці, і я відразу запитав його: «А чому ти мені ніколи не сказав про неї?!» — та, зрозумівши недоречність моїх слів, я скоро додав, справді щиро і без насміху: «Вибач, я не повинен був цього сказати... я розумію... Деякі речі бувають надто інтимні...»

І, сказавши це, я почув, як сильно почервонів, і тому відвернув лице убік; а коли він не сказав нічого, я обережно глянув одним оком на нього і тоді побачив, як його ліве око, неначе боязка риба, зустрівшися з моїм, таким самим швидким рухом, як і моє, метнулося кудись у протилежну сторону, і, начеркуючи зором рівну, скісну у своїм русі лінію, я ще затримав у пропускаючій, як решето, посуді мого правого ока червоний, цегляний колір його спаленілого лиця, стоячи опертий спиною об мур, на вже не гнучких, хоч все ще дрижачих ногах.

Не знаю, чи випадок, на лекції латини, чи наступна розмова з Гербертом (а особливо її закінчення) пустили знову в рух мій зупинений механізм життя, та в кожнім разі, після цього дня, я цілковито змінився, позбувшися важкого тягару того почуття спокою, що своєю байдужістю пригнітав моє зацікавлення в житті, і неспокійний від тугої пружини енергії і емоції у собі, з захопленням став брати участь у його грі.

І коли Калькройт зайшов до мене (не пам'ятаю, чи того таки вечора, після інциденту в клясі, чи декілька днів пізніше), я зустрів його з голосною радістю, неначе дожидав його із нетерплячкою, щоб він розповів мені про відношення між Гербертом і Ліною і тим заспокоїв мою цікавість, що після розмови з Гербертом не давала мені спокою впертою, немов важка хвороба, настирливістю. Та коли я спитав його про них, згадавши про обидва випадки з Гербертом (змінивши, очевидно, їхній зміст стосовно себе), він якось мляво, ніби справді байдуже, відповів мені, що не знав ні про яке відношення між ними і що особисто не думав, що Ліна могла бути зацікавлена Гербертом (поперше, вона завзята християнка, — сказав він, — а Герберт, знаєте, який норовистий атеїст, а, подруге, вона старша за нього і, як мені відомо, дуже сильно хоче вийти заміж, ну, а Герберт навряд чи зміг би задовольнити цю її потребу), і що його поводження можна легко було вияснити коханням Герберта до Ліни,

яке він не міг цілковито здушити в своїх грудях (і той факт, — закінчив Калькройт своє довге та нудне вияснення, — що він, спаленівши, нічого не відповів на ваш натяк, якраз і підтверджує мій здогад: він хотів, щоб ви повірили, що між ними щось є, хоч не хотів явно вам брехати).

Хоч Калькройтове вияснення не зовсім задовольнило мене, може й свідомо я старався вже не турбувати себе питаннями про Ліну й Герберта, а все більше й більше присвячував уваги своєму власному життю; і коли на однім іспиті я неочікувано одержав дуже добру ноту, заохочений тим, я з запалом кинувся до науки, із п'янким задоволенням любуючися своїм скорим і помітним поступом у наздоганянні решти кляси, так що вкінці нічого не лишилося з мого відокремлюючого відставання, так старанно плеканого мною впродовж півтора місяця сонного зацікавлення темною панорамою свого нутра.

Може причиною цього напливу енергії і життєрадости був Калькройт, з яким я тепер знову часто зустрічався і з яким ми проводили час, слухаючи джаз з платівок чи кипучу музику Латинської Америки або гуляючи чистими і часто сухими (та білими вночі) вулицями міста, коли він звичайно розповідав мені про свої поїздки над Середземне море.

Та я думаю, що найбільший вплив мала тоді на мене весна з своїм скритим та потужним діянням на основні і ще, може, не відкриті наукою, складники нашої душі і тіла, бо пам'ятаю, як, бувало, вертаючися додому з школи, скажімо, вийшовши з-за рогу будинку, я натрапляв на пливучу та заразом непорушну, як мур, течію почуття, яке, не тільки через його слабість, я не назвав би запахом і яке було безперечно близько споріднене з ним, і може навіть ставши на місці, закривши очі, я на хвилину залишав дане оточення в часі і просторі, і був перенесений на інші, звичайно невідомі (видно, уявні або забуті) площини їх, тоді як з мого мозку, ніби розбитого тим сильним зударом із непрозорою стіною близького до запаху почуття, вибухав свіжий фонтан понять чи емоцій, таких незвичних і складних, що їх ніяк не удавалося мені вмістити у тісні та примітивні формули мови і які, як я знав, складалися із довгих і різноманітних повідомлень про радість і надію. І так вже цілими днями, неначе інформації про ще ніким не відкриті острови щастя і безтурботи, я носив у собі цю пам'ять німих доручень підсвідомости, вичитуючи у речах, що завжди оточували мене, на одну мить, ясні та підсилюючі запевнення у вартості мого існування.

Одної суботи, десь під кінець березня, відбувалася у нас вистава, базована на «Процесі» Кафки, яку ставив якийсь експериментальний театр з Мюнхену, і я мав іти на неї разом з Калькройтом і вступити до нього перед виставою, тому що театр, де вона відбувалася, був близько до помешкання Калькройта, і вимитий та свіжий після короткого і прозорого сну після приходу з школи, я вийшов з хати

і пішов дзвінкими, неначе туго натягнуті струни, тротуарами, вулицями, як течіями ріки, наповненими теплим вітром з півдня, з небом, що вже не синє, як бувало восени чи зимою, а зелене, як безконечні маси морської води, від невидимих сил своєї капілярности, легким склепінням було вигнуте над містом.

Присмерк, блідий, неначе крейда, нечутно осідав на дна вулиць, коли я йшов ними, і, підходячи до будинку, де жив Калькройт, я побачив, як нараз довгі ряди вуличних світел німо і одночасно вибухли довкруги мене фіолетовими фонтанами електрики.

Коли я увійшов у його помешкання, Калькройт вже був одягнений у сірий весняний одяг і стояв посеред хати, обернений лицем до дверей, немов нетерпеливо ждучи мене, крикнувши мені виразно з середини, коли я застукав у двері, що вони були відкриті, і, спускаючися сходами до нього, я побачив, як тремтіли на відкритих вікнах від постійного подуву повітря, немов тиха музика, бліді фіранки, і помітив на столі, накритому білою скатертю, яскравий засмаглий розрив китиці червоних тюльпанів.

Він мовчки теплою рукою потис мені долоню, усміхаючися легко, а тоді несподівано питаючи, чому я спізнився, дивуючи мене тим не подібним на нього (темою і перебільшенням) поводженням, яке я одначе відразу (з задоволенням) вияснив непереможним впливом весни. Ми не сиділи в нього довго, а скоро вийшли і пішли хоч уже темними, та все ще теплими від повені південного вітру вулицями.

Хоч до початку вистави ще лишалося досить багато часу, театр вже був майже заповнений, і, йдучи до наших місць, Калькройт часто затримувався, вітаючися з людьми, часами представляючи й мене їм, посуваючися постійно, хоч поволі наперед, у напрямі естради, що стояла посередині невеликої залі театру, на якій, за знепевняючою, як сутінок, чорною тюлевою занавісою видно було декорації у формі великих та не однакової висоти кубів і дивних, із залізних рур, риштовань.

І коли вже сидячи в кріслі, нахилившися до нього, я намірився розповісти йому про моє зацікавлення отим, як мені здавалося, оригінальним оформленням сцени, куточками своїх очей я побачив, що в цей момент хтось підійшов до нас і став перед нами, і сказав щось, як я правильно припустив, до Калькройта, і тому, закриваючи свій ще не зовсім відкритий рот та випростовуючи свій нагнутий до Калькройта торс, я глянув угору, а опісля піднісся за Калькройтовим прикладом, бачачи мужчину: молодого, дуже високого й худого, одягнутого в короткі шкіряні штани та кратчасту червону сорочку з розхрістаною пазухою, що, як виявилося з Калькройтових слів, коли він знайомив нас, був піяністом і, хоч походив із У., не жив звичайно тут, а в Мюнхені, і був якимсь чином зв'язаний із цим театром; обличчя його, що спершу здалося мені кістлявим, коли я став приглядатися до нього, стало дедалі виразніше виглядати тов-

стим, через пухкі, як клубки товщу, місця під блідою шкірою, синявою, наче від пухлини.

Дивлячися на нього, я побачив, що його чорне волосся було гладко причесане назад і блискуче від вазеліни, із білою ниткою розділу посередині, що надавало йому якогось несерйозного вигляду (особливо, коли він говорив), тому що, як я врешті збагнув, робило його подібним до відомого ще з-перед війни німецького фільмового коміка. І коли він говорив своїм високим і плаксивим голосом до Калькройта, вимахуючи великими, наче розтріпаними руками, я щораз більше дивувався його нестримному потокові мови (бо Калькройт мовчав майже весь час, потакуючи головою і вставляючи тут і там єдине сумне, згідно, з темою розмови слово), тому що говорив він весь час дуже трагічним голосом, як я зрозумів, про смерть собаки, що звався «Рекс», який помер, видно, недавно, і смерть його була причиною його приїзду до У., і через це він мусів лишатися в нашім місті, щоб опікуватися своїми батьками, яких ця подія, видно, дуже потрясла.

Говорив він так довго, згодом вже витираючи своїми великими долонями своє спітніле і, як я тепер зрозумів, напухле від сліз лице, і відійшов, подавши Калькройтові руку (і, неначе навмисне, ігноруючи мене), тільки коли продзвонив останній дзвінок, і люди почали затихати і сідати, і світло загасло зараз по його відході, та в темряві я ще встиг, сівши, нахилитися до Калькройта і спитати пошепки: «Що це він так розпачає за собакою?» А Калькройт тоді, теж пошепки, серйозно, відповів мені: «Це не собака, це його брат... його звали Рекс... Помер на запалення мозку», і, почувши це, я почервонів, та в цю мить рев сирени (уживаної як мотто до п'єси) припинив ріст моїх почуттів, і, немов спаралізований цим пронизливим звуком, я застиг непорушний у кріслі, чуючи, як заворушилося на моїй голові волосся, ніби від переляку, викликаного якимсь незвичайним, надприродним вчинком.

Отямився я тільки тоді, коли великий стовп світла з'явився на сцені, в якім стояла маленька дівчинка, з довгим ясним волоссям, одягнена у чорний одяг з білою кокардою і коміром, тримаючи велику книжку у руках, і коли вона дитячим, та чітким голосом стала читати: «Хтось мусів наговорити щось на К., бо коли одного ранку він прокинувся...», забувши обидва попередні випадки, я з зацікавленням почав слідкувати за жвавою дією на сцені.

Одначе тому, що вистава була досить довга, і тому, що в ній не було перерви, вже десь під кінець, я почав тратити зацікавлення нею, і коли під час одного такого напливу, спричиненого нудьгою чи втомою, неспокоєм, я став розглядатися по залі, я помітив в однім із задніх рядів, ліворуч від мене, особу, що здавалася мені подібною до Герберта, і, збентежений цим, я миттю перевів очі на сцену, стараючися примусити себе слідкувати за ходом вистави; та, не витримавши чи, може, тільки забувши про свій попередній намір, я скоро знову глянув у той бік, де, мені здавалося, сидів Герберт, і коли зро-

бив це, мої очі спершу донесли мені не картину його обличчя, а виразні лінії вже мною призабутого лиця Ліни, і тільки аж тоді його відомі риси, що нараз виринули із невиразної калюжі обличчя особи, що сиділа біля Ліни. І в цю мить обоє вони з'єдналися у чітку і яскраву одиницю, що своєю ясністю і змістом приголомшила все моє єство, і я знову перевів очі на сцену і, вже притишений, слідкував за виставою, доки два огрядних пани, у чорних, куцих плащах, і в котелкових капелюхах, взяли К. під руки, майже підносячи з землі, повели його поміж рядами крісел, крізь головні двері, геть із залі.

Додому ми йшли мовчки, скорим кроком, і, думаючи ще про те, як Калькройт, коли ми вийшли із театру, спитав мене, чи я бачив Герберта і Ліну, із тілом пругким від швидкої ходи та розігрітим наростаючою статевою хіттю, я раптом спитав: «Ви спали з нею?», Калькройт якось нервово, ніби перелякано, та видно щиро, відповів мені питанням «З ким?»

— З Ліною, — вияснив я, голосом, що навіть мені здався штучно піднесеним і вульґарним.

— Ні, — відповів він, розливаючися сміхом, — я побоявся... Вона така, що зараз захотіла б заміж...

— А Герберт? — питав я далі ротом, повним густої, як сніг, слини, — Ви як думаєте?

— Ну, — Калькройт знову засміявся, — не знаю... Може Герберт, знаючи як він шукає щастя, готовий заплатити за це ціною своєї волі... Одначе прогалина в жіночім тілі — це ще не щастя... Зрештою, — додав він на кінець, — сьогодні це можна набути за декілька марок!

— О, справді? — сказав я, ледве чуючи себе за голосним шумом крови у моїх вухах, коли він замовк, і ми ішли так якийсь час, — а де саме?

— Хочете? — спитав він несподівано мені у відповідь, і я, задеревівши, спершу не сказав нічого, а тільки згодом відповів: «Так... чому ні?», чуючи, яким зміненим був мій голос, ніби справді виходячи з-під густих і глушачих верств гарячої крови.

Після якогось часу мені стало ясно, що він вів мене до каварні, де стався випадок з дівчиною, яку він відштовхнув від стола, та, не вірячи своїм здогадам, я спитав його: «Ми йдемо до Павлі?», і коли він спокійно відповів мені, що так, я знову спитав, цим разом голосом наївним і хлоп'ячим: «То вона така?» А коли Калькройт і на цей раз відповів мені спершу сміхом, а опісля словами: «Так, вона „така"... як всі жінки. Цнотливість, про яку ви думаєте, поповнила самогубство разом з Люкрецією, зґвалтованою Секстом Тарквінієм... У нашім же віці скоро стануть новонародженим дівчаткам робити відповідні операції, щоб знищити саме поняття цнотливости, і щоб згодом не було різниці... Як всіх хлопчиків будуть піддавати операції обрізування... теж, щоб не було різниці... Ха, ха, ха, ха!» Я не сказав нічого, і решту дороги йшов мовчки, вже німий навіть

всередині, не знаю, чи від раптового пригноблення, чи тільки від нервовости.

Прийшовши до каварні, він не пішов у головні двері, як я уявляв собі, а повів мене крізь темну і вузьку щілину між каварнею і сусіднім будинком (і, зникаючи у ній, йдучи за Калькройтом, я ще встиг глипнути праворуч, у розлізлий стіжок темряви біля входових сходів, ніби шукаючи у нім сліду п'яниці, з яким було пов'язане моє враження від першого перебування в каварні), до дверей у стіні, в які він застукав, спершу раз, а потім вдруге, а вкінці, коли ніхто не обзивався, він їх відчинив, і увійшов, кличучи мене за собою.

Вступивши в кімнату, я відразу помітив репродукцію Венери Ботічеллі (не цілої картини, а тільки її постаті, обтятої до колін), висячої над білим ліжком, освітленої слабим світлом лямпочки з рожевим абажуром, що стояла на малому столику під лівою стіною, і, заскочений її несподіваною з'явою, ніби зачарований ніжною, подібною на музичний мотив арабескою її стилізованого тіла на синьому тлі моря і неба, з очима на картині, я підійшов до неї і став, спершися колінами об м'який бар'єр матраца. Зробивши це, починаючи вдивлятися у овальний зарис її лиця, обвиненого хвилястими, немов гадюки, повісмами золотого волосся, я почув, як Калькройт сказав до мене: «Ви підождіть тут, я піду до каварні», і, почувши його голос, немов наляканий, я здригнувся і швидко відвернувся від картини, і, дивлячися на нього, сказав: «Добре», і коли він вийшов з кімнати, крізь другі двері, що, видно, вели (крізь інші кімнати, бо, коли Калькройт відкрив двері, він показав мені тим тихий залив теж слабо освітленої та великої кімнати, із округлим чорним і блискучим столом посередині) до каварні, повертаючи голову, я побачив під протилежною стіною друге ліжко, таке саме, як це, що було за мною, над ним висіла теж одна картина, в таких же рамцях, як і картина Венери, але це була фотографія негритянської маски: чорної, блискучої, із дико викривленим ротом і вузькими щілинами цікавих і хтивих очей. І знову ніби переляканий тим видом, я швидко обернувся і перевів очі на картину на протилежній стіні, та, бачачи кволу, немов втомлену, спробу білих дівочих рук закрити опуклі груди і ніжну пухлизну лона, немов піддаючися, я опустив зір додолу, і глянув на ліжко, і тоді помітив, що на нім не було покривала, тільки гладке, натягнуте, як шкіра бубна, простирало і мала подушка посередині, із білим рушником на ній, і, відвернувшися швидко від ліжка, я знову розглянувся по кімнаті вже не цікавими, а опущеними очима.

А вже трохи пізніше, коли в кімнаті було погашене світло, роздягаючися поквапно, я чув дрібний і неприємний сміх тієї дівчини, з якою був Калькройт (тієї самої, що тоді підійшла до нашого столу, її звали Марією, і коли Павля, говорячи про мене, спитала Калькройта: «Ну, кому ми дамо цього молодого чоловіка?», вона поклала руку на Калькройтове плече і вибрала його, кажучи: «Ми мусимо

нав'язати з Детлефом добрі стосунки»), і, скинувши одяг, я пошукав у темряві руками Павлю і, знайшовши її велике і непорушне, немов гора, тіло, незграбно притулився до нього, і згодом пошепки і захрипло сказав: «Ви мусите бути горді з цього — це мій перший раз!», а коли вона спитала голосно: «Що?», закривши очі, та червоніючи у темряві, я відповів: «Нічого», сам собі дивуючися своїми спокійними, вправними, немов брутальними, рухами, і вже пізніше, розчаровуюче блідим і воднистим почуттям приємности.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Останній день науки перед великодніми феріями був у середу, і саме в середу вечором мала відбутися вечірка у помешканні Калькройта, на яку, як він казав, запрошуючи мене, мала прибути вся мистецька молодь У.

Вже було тепло, і я пам'ятаю, коли я вийшов зі школи на вулицю, вітер залоскотав мене лагідними струменями по голих ногах і, розлившися по моїм обличчі, сплив мені по шиї під розстібнутий комір сорочки, та свіжим озером зібрався на моїх широких і випнутих грудях. Тому що вулиця, якою я йшов, була одною з найбільш рухливих вулиць міста (ведучи до станції), її поширювали, і вздовж дороги лежали товсті стовбури вже викорчованих дерев, із ще раніше обтятим гіллям, і великі купи чорної глини, що наче вугілля, блищала на сонці, і з неї вітер ніс мені у ніздрі вогкий запах теплого ґрунту.

Йдучи отак поволі, я почув, як хтось нараз заговорив до мене, і чомусь не здивований тим, я спокійно глянув у бік голосу, і, побачивши Герберта, сказав: «О, це ти».

— Де ти був? — спитав я, коли він не відповів на мої слова, — я хотів попрощатися з тобою.

— Я ще заскочив до нашої бібліотеки, — відповів він, — хотів дістати одну книжку.

— Яку? — спитав я виразно байдуже.

— «Доктор Фавстус», — сказав він, — Крістофера Марльов... по-англійському.

— О, — сказав я, — ти, як бачу, справді шукаєш за щастям... чи то правдою, — а коли він не відповів нічого, я спитав: «Ти ідеш сьогодні на вечірку Калькройта?»

— Ні, — відповів він, — я не думаю... зрештою, не знаю ще.

— О, я розумію, — усміхнувся я і тоді із голосно стукаючим серцем, стиснутим горлом спитав: «Ти зустрінеш сьогодні Ліну?»

— Так, — відповів він спокійно, і після цього ми ішли довший час мовчки (я з трохи відвернутим від нього лицем), кроком, як я помітив, скорим і нервовим.

— Слухай, — перервав він вкінці мовчанку, — я хотів поговорити з тобою про щось.

— Що саме? — спитав я, глянувши здивовано на нього.

— Про Калькройта, — відповів він, і, дивлячися на нього, я помітив, що його лице було блідим, так що було видно темний шар пилу і поту на прозорій поверхні його шкіри, — ти пам'ятаєш, як я тобі говорив тоді в суді, що затаїв щось від тебе?

— Ну, — сказав я, відчуваючи, що теж ставав блідим, — але ти сказав мені пізніше, що ти це тільки так сказав... що це неправда...

— Я знаю, — перебив він мене, — та я справді затаїв щось від тебе... я набрехав тобі другим разом. Я думав, що так буде краще, але тепер бачу, що мушу тобі це сказати...

— Ну, — сказав я крізь затиснені зуби, — кажи вже... Ти носишся з тим вже скільки?.. Чотири чи п'ять місяців, — і вкінці додав, стараючися усміхнутися своїм негнучким, тонким ротом: «Не думаєш, що це вже запізно?»

— Ні, — відповів він, — я не думаю, що запізно, — а опісля сказав після короткої перерви: «Знаєш, Калькройт дуже хотів познайомитися з тобою... Я зволікав це, а він настоював увесь час!..

— Ну, так що? — сказав я знову, чуючи, як починало чомусь бліднути і терпнути моє тіло.

— Я не знаю, — відповів він, — та боюся, що він мав нечисті наміри.

— Що? — крикнув я, ставши, і, зловивши Герберта за рукав, обернув його до себе, — Що за нечисті наміри?... На що ти натякаєш?

— Я не знаю, — відповів Герберт, ворушачи блідими, і, як я тепер побачив, пораненими губами... Я тільки побоювався... Про нього ходили чутки...

— Які чутки? — крикнув я, і коли він не сказав нічого, все ще тримаючи його за рукав, я затряс ним, сичачи крізь зуби: «Ти слухай, я не знаю, яке було відношення між Калькройтом і тобою, але до мене його відношення завжди було абсолютно коректним... А про ті чутки дозволь тобі сказати, що вони неправдиві...»

— Бо я знаю! — крикнув я іншим голосом, відчуваючи, як раптом почервонів і як задрижала немов від жалю, мембрана мого нутра, — і не розумію, чому ти натякаєш таке...

— Ідіот! — крикнув я накінець, чуючи, як затремтіла вже моя борода й уста, і тоді, пустивши його руку, відвернувся від нього і кинувся бігти у бік своєї хати, із тільки єдиною думкою у мозку: страху, що ось, ось моє лице розіллється безформною калюжею дитячого плачу.

Та пробігши так добрий шмат дороги, відчувши, як утома вичерпала з мого обличчя всю готову енергію сліз, я перестав бігти і вже повільним ходом, дихаючи важко, прийшов додому, а, зайшовши

у кімнату, кинувши торбу з книжками на стіл, впавши на ліжко і лежачи навзнак, не зчувся, як заснув.

Коли я прокинувся, в кімнаті було темно, і якийсь час я лежав (як це усвідомив собі пізніше) з відкритими очима, задивлений у темний і, як здавалося, безмежний квадрат стелі, без ніякого прояву життя у середині, так неначе я був ніщо більше, як темна і безконечна поверхня, рівнобіжна до поверхні стелі, відбита у дивнім (бо сферичнім) люстрі мого мозку; одначе згодом духота (тому що, прийшовши в хату, я не відчинив закритого ранком вікна) своєю постійною, подібною до тертя, задушливістю роз'ятрила моє спітніле тіло, і свідомість поволі вернулася до мого мозку, розливаючи у нім засохлі плями пам'яті мого лежання, і нараз, не витримавши, я зірвався з ліжка, і скочив до вікна, і відчинивши його, закриваючи очі, як зимний водопад свіжого повітря полився через мене у кімнату.

Із почуття виспаности в тілі і з відсутности руху надворі, я спершу вивів, що була вже пізня година ночі і що, хоч я ще не помічав його блідого неону у темних рурах вуличок, молекулі світанку вже починали проріджувати густу порожнечу ночі своїм непомітним, ясніючим дрижанням, та глянувши на годинник, я із здивуванням побачив, що було тільки трохи по одинадцятій і що між днем і мною ще бовваніла чорна і кругла гора цілої ночі. І коли тоді, ніби стараючися там знайти заперечення недвозначному твердженню годинника, я глянув на місто і побачив, що небо над ним не було темне, як я сподівався, а ще рожеве, немов велетенська розкрита мушля, міняючися і переливаючися безустанку німим перламутром відбитих у ньому світляних реклям; і наче стараючися тим способом надробити за свій попередній опір до цього наміру, ніби раптом радий, що, зробивши все, що було в моїй силі, я врешті міг дозволити собі відкрито висловлювати свої справжні бажання, майже бігцем я кинувся до контакту, включив світло і став похапцем переодягатися, і, помивши лице в холодній воді, вже одягнений, погано витерши його та зачесавши похапцем мокре волосся, вибіг надвір, і, швидко йдучи, чув, як ще висихала твердою лускою холоду на моїм лиці й голові не добре витерта вода.

Ідучи швидко майже цілком порожніми вулицями, я ненароком глянув угору, і в цю мить побачив, як великий кусок рожевого неба нараз увірвався і нечутно зсунувся додолу, зникаючи серед темних силюетів будинків, як важкий і перецвілий квіт, падаючи ліниво у м'яку траву, і, зрозумівши, що це нараз погасло світло реклям на одній із сусідніх (головних) вулиць, ніби переляканий цим, я став іти ще скоріше, тепер вже реґулярно і часто перевіряючи поверхню неба своїм зором, бачачи із прискореним биттям серця, як із чорного куща неба, що ріс над містом, німим і лінивим дощем падав у чорну траву будинків рожевий квіт затухаючих світел.

Вже було темно довкруги, коли я прийшов до будинку, де жив Калькройт, та вигляд ясно освічених і відкритих вікон і шум голо-

сів і музики, що густим димом тік із них, трохи заспокоїв мене, і, стримуючи себе, я поволі пішов ясними сходами до Калькройтового мешкання і, прийшовши до дверей, натиснув м'який ґудзик дзвінка. Та коли не почув під приглушуючим, немов перина, шумом, що доносився крізь тонкі двері із помешкання несміливого трепету звуку, я легко постукав у них, і не ждучи на відповідь, відразу натиснув клямку, і, не здивований податливістю дверей, вступив у світло помешкання, кипуче бульбашками розмов і голосної музики грамофона.

— Ааа, Детлеф прийшов! — почув я, як хтось крикнув, нагло кидаючися мені на груди, виливаючи на чутливу і проникливу шкіру сорочки на них мокрий і холодний напій із склянки у руці, коли я, увійшовши в середину, зупинився біля дверей, закриваючи їх поволі і обережно за собою; і, відхиляючи голову назад та охороняючи свою вже зранену сухість вільною рукою, я розпізнав у розсміянім і похмеленім обличчі дівчини, що обнімала мене, бризкаючи мені на груди і лице словами та неспокійним напоєм у піднесеній склянці, Ліну, і після короткого періоду перетворення, закривши двері, обнімаючи й собі її за вузькі і теплі плечі, закриваючи очі від несподіваного щастя, я засміявся і, заки сконтролював себе, крикнув голосно: «Гурааа! Детлеф прийшов!»

— Що ти тут робиш? — спитав я тихим голосом, почервонівши трохи, стараючися звільнитися з її незручних обіймів, нараз затихаючи, коли усвідомив собі, що я ужив до неї слова «ти». Та коли вона, сміючися і підносячи свою склянку до моїх уст, сказала: «Те, що ти зараз будеш робити», ловлячи нараз її другу руку, що, біла, крутилася безцільно біля мого обличчя, і стискаючи її у своїм кулаці (після того, як притуляючи липкий край склянки до моїх уст, вона сказала мені: «Пий»!), закривши очі, я став ковтати гірко-солодкий трунок, що щораз повнішою течією плив мені у рот, розливаючися врешті двома холодними, прямовісними струменями по моїх щоках, шиї, і вкінці грудях.

— Ууух! — крикнув я, сміючися і відпихаючи її руку з склянкою від себе, — Що ти робиш... ради Бога!.. Ти хочеш втопити мене сьогодні! — і під її голосний сміх та невиразну, залиту ним мову, я витягнув хустку із кишені і, нахиляючися наперед, став витиратися нею.

— На, пий ще! — сказала вона, знову простягаючи мені уже, як я помітив, майже порожню склянку.

— Підожди, — відповів я, ховаючи хустку в кишеню, усміхаючися і обережно дивлячися з-під лоба, із високого місця біля дверей, на якім стояв, на набиту людьми і крамом звуків кімнату, і, побачивши, що ніхто не дивився на мене, трохи розчарований, та заразом задоволений із цього, я подивився на неї і взяв склянку з її руки, і, піднісши її до своїх уст, ковтнув круглий і плоский, немов пілюля, ковток рідини, спитавши поквапно, ще заки вчинив це, моїм попереднім і незмістовним питанням: «Що ти тут робиш?»

— О, — відповіла вона, махнувши рукою, — нуджуся... Твій приятель, — вона додала, — щось його вкусило, і він утік...

— Хто такий? — спитав я здивовано — Калькройт?

— Ні, — відповіла вона, — Герберт.

— Герберт? — крикнув я, — Він був тут?

— Так, сказала вона, — він пішов може півгодини тому.

— Чому? — спитав я, нараз спітнілий, глянувши очима на кімнату і сходячи декілька ступнів вниз.

— О, — відповіла вона, знову махнувши рукою, — його щось дуже гризло сьогодні... Цілий вечір не говорив нічого, а тоді пішов до хати...

— Він хотів, щоб я теж ішла геть, — сказала вона, сідаючи на найвищий східець, і опираючися спиною об стіну біля дверей, — та я не хотіла, і він загнівався... Пхе, — додала вона, кривлячися з презирством, — хіба він мені потрібний! Я ще, слава Богу, вільна і можу робити, що захочу... Ніхто, ніхто не має права мені наказувати!

— А це він хотів тобі наказувати? — спитав я раптом, порскаючи при тім сухим сміхом і, вже зовсім забуваючи про своє попереднє незручне почуття, з очима на її обличчі, сів на сходи біля неї, трохи нижче, опираючися спиною об гострі і рідкі штаби залізного поруччя.

— Ну, а як же, — засміялася вона, закидаючи голову назад, — Герберт?... Ти повинен знати... Духовий опікун тих, що не мають душ... Тільки він вкінці дозволив мені мати душу... «Це все залежить від того, як ти хочеш вірити», казав...

— Та невже! — знову вибухнув я, та цим разом вже голосним фонтаном сміху... Він вже навіть дає свій дозвіл на існування душ... Ха, ха, ха, ха!.. Не даром він говорив мені, що «дуже» змінився, — і, сказавши ці слова, я раптом замовк, сильно почервонівши, а вона, наче свідомо, виручила мене, торкаючи мою руку, в якій я тримав склянку, кажучи: «Дай мені».

— О, тут вже майже нічого немає, — сказав я швидко і явно заголосно, стараючися тим затерти помилку моєї попередньої мовчанки і радо дозволяючи їй взяти від мене склянку.

— Не журися, — сказала вона, моргаючи мені таємничо та морщачи при тім свій ніс і, піднісши склянку до уст, випорожнила її, а тоді, встаючи, простягаючи до мене свою вільну руку: «Ходи, ми щось знайдемо!»

І з цими словами вона повела мене на низький рівень кімнати: гарячої, набитої кубами голосних, хоч невиразних розмов, вагою інертної тісноти, що затьмарювала, як віддалі, масами диму, та, над всім тим, з безустанно обертаними обручами голосної грамофонної музики, і, припиняючи раптово наш рух, зупиняючися на вузькій і нерівній стежці, між високими в'язками відвернутих від нас постатей, шелестячи своєю шорсткою розмовою, як високі стебла кукурудзи, шарудячи у вітрі своїм сухим і шиплячим листям, витягаючи

свою шию до мого вуха (на вже схиленій додолу голові), сказала мені пошепки: «Мій брат береже для мене пляшку...», і, зацікавлений тими словами, я зразу ж спитав, перебиваючи її, так само пошепки: «Хто, Бруно?», а вона тоді відповіла мені: «Так», і теж собі спитала: «Ти знаєш його?»

— Ні, — відповів я, і заздалегідь паленіючи, сказав: «Калькройт тільки говорив мені про нього».

— О, — сказала вона, а після того ще тихіше і більше таємничо заговорила: «Він там напевно сидить сам. Його так звана «наречена» десь шляється тут між людьми... Шукає собі заробітку...

— Заробітку? — перебив я її, дивлячися незрозуміло у її очі.

— Так, — відповіла вона, — вона повія... волочилася колись з американцями...

— Ніііі, —, сказав я, чуючи, як нараз загупало у моїх грудях серце, немов від якогось неясного переляку.

— Так, — продовжувала вона далі, — Він ходив з нею довгий час, і вона врешті зловила його... Кілька тижнів тому вони «заручилися»... Ти подумай... І я маю бути ввічливою до неї, і мусітиму називати її братовою!

— Бруно цілком змінився, — продовжувала вона іншим голосом, вже видно наміряючися іти, — але я боюся, що з цього всього нічого доброго не вийде, — і, сказавши це, рушила з місця, знову зловивши мою праву руку, і повела мене теплими стежками порожнечі між зужитим тілами простором кімнати.

Посуваючися отак, ми нараз стали, і, догадуючися, що ми прийшли до місця, де сидів її брат, я глянув з-поза неї перед себе і побачив під стіною, біля відкритого і тому чорного, немов завішеного оксамитом, вікна, сидячого у великому фотелі чоловіка: у чорних окулярах, з блідим лицем, з руками, немов у шерсть тварини, вп'ятими у м'яке поруччя крісла.

І спершу заскочений неочікуваною картиною, я думав, що помилився у своєму здогаді, бо обличчя чоловіка було гладке, без (через віддаль, як я пізніше побачив) так часто уявляних мною синіх цяток на нім, і чорні окуляри, та гладко причесане, хоч густе і все ще неслухняне, волосся були протилежними до описуваних мені його звичок та якостей, та міняючи всі ті неочікувані прикмети його вигляду за допомогою ще присутнього у моїй пам'яті Лініного слова «змінився», на протилежні, я зрозумів, що це справді був її брат, вже забуваючи бути здивованим, коли вона сказала до нього: «Бруно, я привела тобі товариша».

— Це Детлеф К., — сказала вона, почувши це, я обережно висунувся з-поза неї, а він, не встаючи з місця, спершу мовчки простягнув мені руку і, тільки потискаючи мою, сказав блідим голосом: «Мені приємно з вами познайомитися».

— Ти ще маєш пляшку? — сказала вона навмисно радісним голосом, видно, стараючися тим способом прорідити холодну флегму його сумного вигляду й поводження.

— Так, — відповів він ротом, що, виглядало, затремтів і скривився на його блискучім і товстім обличчі, і тоді нахилився наперед і пошукав рукою під фотелем, і, витягнув звідти високий циліндр пляшки: червоної від напою, з блідо-зеленим склепінням прозорого скла, що становило її вже випиту (майже до половини) частину.

— Візьми, потримай, — сказала Ліна, подаючи мені порожню склянку, і, взявши пляшку від свого брата та відкривши її, налила мені рудої, як іржава вода, рідини, кажучи урочисто: «Це американська віскі».

— Тільки її треба розвести в чімсь, бо так дуже нудить, — додала вона, кажучи далі: «Я піду, знайду содової води... і склянку для себе» і, давши пляшку назад своєму братові з словами: «Потримай її ще, Бруно», і сказавши мені: «Не йди нікуди, я зараз вернуся», відійшла від нас, зникаючи (як я бачив, притуляючи склянку до своїх уст і слідкуючи очима за нею) між грубими снопами окремих товариств, обв'язаних синіми перевеслами диму.

— Ліна трохи забагато випила сьогодні, — почув я, як він сказав, коли я ще дивився вслід за нею, ссучи поволі з склянки їдке молоко напою, і тоді обернувся і побачив, як, сидячи випростований у фотелі, не опираючися об його спинку, знову уп'явши пальці у м'яку шерсть його поруччя (позбувшися пляшки, яка стояла на долівці, біля його ніг), видно роблячи це з зусиллям, він додав» «Я дивуюся, що Герберт не пильнує її сьогодні».

— О, — сказав я спокійно, з цікавістю слідкуючи за його поводженням з висоти мого стоячого становища, з задоволенням свідомий прозорого та впевнюючого муру віддалі між нами, — його немає вже... Він пішов додому.

— Додому? — спитав сліпий, — Коли?

— Я не знаю, — відповів я, — я щойно прийшов, та Ліна казала мені, що він пішов додому десь тому півгодини.

— А це чому? — питав він далі.

— Не знаю, — сказав я знову. — Казала Ліна, що він щось дуже дувся цілий вечір і хотів іти додому...

— Так, — перебив мене сліпий, — його щось турбувало сьогодні... Мені здається, — додав він, — що він ждав на вас... хотів говорити з вами.

— Говорити зо мною? — засміявся я і, випивши з склянки (роблячи це вже, як я помітив в цей час, відрухово і очевидно не вперше, відколи я став говорити з сліпим, і не відчуваючи палючого смаку алькоголю), сказав: «Він вже говорив зі мною раз сьогодні... Думаю, що цього досить на один день...

— Ви не думаєте, що Гербертове поводження взагалі досить комічне? — зачав я знову після того, як випив (зосереджуючи очі на

пливкім і рухомім фокусі уже помітно зменшеної рідини у склянці), та, глянувши на нього, я побачив, що він, очевидно, не слухав моїх слів, а що, ще більше штивний, як виглядало, задивлений своїми сліпими очима у чорну пропасть свого тіла, ніби слідкував за ним, як воно дрижало дрібно, немов у пропасниці, здригаючися час від часу сильними сейсмічними судорогами і холонучи, замовк, наляканий, та нахиляючися до нього, заїкуючися, спитав: «Ви, ви... ввам як?... Недобре? Холодно?»

— Може, я закрию вікно? — сказав я врешті і, не ждучи на його відповідь, що зараз послідувала (Так, так... будь ласка), пішов до вікна, і перепрошуючи кількох осіб, що стояли зараз поодалік нього, закрив його холодне квадратове гирло.

— Може б ви напилися трохи віскі? — спитав я, вернувшися до нього. — Вам буде тепліше.

— Ні, ні, — відповів він негайно, махаючи рукою й головою, — не треба... Мені вже краще...

— Я хотів би додому, — почав він знову, далі дрижачи і говорячи вигнутим, тремтячим ротом, — та не маю як... Моя наречена, — додав він, — десь тут, та я не знаю де...

— Я піду пошукаю її, — перебив я його, а він, перебивши в свою чергу мене словами: «Ні, ні, не треба», спитав майже відразу: «А ви її знаєте?»

— Я не знаю... н-не думаю, — відповів я, паленіючи, — як вона виглядає?

— З дивним ясним волоссям, — сказав він скоро, — висока... — і докінчив словами: «Не знаю, в якій суконці... може в жовтій...»

— Добре, — сказав я, — я піду пошукати її. Ви сидіть тут.

— Так, — сказав він, а коли я вже відходив, додав раптом: «Вона називається Марія... Марія Келлер», і ставши на місці, ніби закам'янівши, я сказав: «Так, добре», а тоді, червоніючи знову, повторив його слова: «Марія Келлер», і круто повернувся та відійшов від нього.

Проходячи вузькими щілинами між непроникливими стінами розмов людей, об'єднаних в споруди невеликих гуртів, я справді розглядався по кімнаті, шукаючи за обличчям дівчини, знаної мені з кавярні Павлі, стараючися витиснути із глини бачених облич бажані риси її (правда, не добре) відомого лиця і віднайти у металевому сіянні жмутів жіночого волосся блискучий мосяж її голови. Та, ходячи так по кімнаті (чи, по помешканні, бо заглядав я в усі кімнати, повз які проходив), в одну мить я усвідомив собі, що від якогось часу у моїм мозку не проходив попередній процес порівнювання бачених рис із тими, що були заховані у моїй пам'яті, а що мій зір, ніби відлучений від апарату мозку, тільки безцільно ховзався по накопичених, неначе гори кавунів, лицях, і, напруживши волю, я зробив зусилля повернути мій мозок до його попереднього активного стану, та декілька хвилин пізніше я знову зрозумів, що не шукав очима за нареченою сліпого, а, як раніше, просто водив ними по кімнаті; і

після цього, вже не турбований цією нездібністю мого мозку концентруватися, хоч все ще періодично роблячи зусилля думати, я насправді ходив безцільно по кімнаті, із вкінці порожньою склянкою в опущеній руці, і із дещо здивованою свідомістю того, що був сп'янілий від такої незначної кількости випитого алькоголю.

Так, в цьому стані, я пам'ятаю, зайшов у кухню і, розглядаючися по її прозорому, немов лід просторі, ясно освіченому яскравою, хоч матовою кулею лямпи на стелі, я побачив, що в ній не було нікого, і тому негайно почав обертатися в сторону дверей, з яких прийшов; та, роблячи це, мій зір, пролітаючи над купами брудного посуду, розкиданого на столі і кухні, зачепився об великий і блискучий гак кранта, що виднівся над білою кухонною черепиною, і, відразу пригадавши про сп'яніння і викликану ним спрагу, я затримався і підійшов до кранта, і наповнив склянку водою, і, випивши з неї, не випорожнивши її до дна, я знову одвернувся в бік дверей і став іти до них, та тоді почув, як склянка: мокра і важка у моїй опущеній руці, капаючи, немов велика і вагітна повнотою крапля відриваючися від поверхні, на якій вона зібралася, виховзнулася з моєї руки і, полетівши додолу, розбилася на твердій долівці.

Видавши якийсь неясний, немов рано вроджений, звук, я зігнувся і присів над мокрою і темною плямою на підлозі, засміченою блискучими скалками скла, що часто ще затримували в собі попередню кривину циліндра склянки, і середнім пальцем правої руки став зсувати більші куски скла докупи, та, роблячи це, я почув чіткі кроки, що наближалися до мене, і, глянувши вгору, побачив дівчину: високу і стрункy, на високих каблуках і в тісній білій спідничці, що наче ґума обтягала її рівні, рухливі стегна; навіть не дивлячися вниз, недбало кинувши мені: «Ви розбили склянку», проходячи повз мене, вона обережно переступила розбите скло і розлиту воду і знову рівним, дзвінким кроком пішла до вбиральні, що містилася побіч кухні, і відкривши двері, зайшла до неї.

А я, немов без міри здивований, просидів так навкарачки ще якийсь час, дивлячися широко відкритими очима на білий прямокутник дверей, за яким вона сховалася, а опісля, вже не думаючи про розбиту склянку, підвівся і поволі вийшов з кухні обтираючи об подушку кишені мокрий палець правої руки. І коли я вступив у (після кухні) дещо темне світло великої кімнати, я чомусь (думаю, що, мабуть, через почутий, хоч не запам'ятаний звук) глянув праворуч, у велику піраміду темряви між дверима і малою шафкою під стіною, і тоді побачив Ліну, що сиділа на долівці, підібравши під себе ноги, та спершися плечима й розкуйовдженою головою об стіну.

— Ліно, — майже крикнув я, присідаючи перед нею і взявши її тонкі, хрусткі рамена в свої руки, потряс нею легко, — Ліно, що ти тут робиш?

— О, це ти, — сказала вона, дивлячися на мене вузькими щілинами заспаних і все ще ясних, навіть у темряві, очей, а тоді, за-

кривши їх знову та закидаючи голову назад, промовила: «Я хочу спати... я така сонна, я хочу спати!»

— Вставай! — заговорив я знову, стрясаючи її. — Вставай!.. Там Бруно сам... він хоче йти додому!.. Він почував себе погано, а я не можу знайти його нареченої... Вставай!

— Ааа, — застогнала вона, одначе, навіть не пручаючися, — лиши мене, я хочу спати.

— Ходи, — сказав я, беручи її під пахви, та стараючися піднести її з долівки, — ходи до Бруно, а тоді підеш спати додому.

І, піднісши її, я поставив її на ноги, і, пригладивши рукою її волосся, повів її, вже покірну і надиво стійку, за собою, та коли ми наблизилися до місця, де сидів її брат, побачивши, як якась невідома мені жінка в червоній суконці сиділа на долівці біля нього, оперши свою голову з закритими очима об його коліна, так що її густе золоте́ волосся покривало частину його ніг своїм навіть здалека пухким і теплим руном, я зупинився, здивовано дивлячись перед себе, і коли Ліна нараз сказала біля мене: «Що ти говориш — вона ось сидить з ним!», я спитав тихо: «Хіба це вона?» — говорячи ще покірніше (коли вона сказала ніби обурено: «Ясно, що вона, а ти чому думаєш, що ні?»): «Я уявляв собі її інакшою», додаючи накінець: «Бруно казав мені, що вона сьогодні в жовтій суконці».

І, дивлячися тепер на сліпого, як він сидів з спокійним, немов усміхненим, лицем, опершися об спинку фотеля, сховавши одну свою руку у густім волоссі жінки, а другою стискаючи її пухке під одягом і опукле, як яблуко, плече, я постояв ще хвилину, врешті збуджений словами Ліни, що сказала: «Не турбуймо їх, ти бачиш, які вони щасливі?»

— Він, як хоче, може іти з нею додому, сказала вона, коли ми обернулися і рушили в другій рік, — я з ним не прийшла... я остануся тут... до самого кінця... Тільки я хочу переспати з півгодинки, — додала вона спішно, ніби щойно тепер пригадавши своє попереднє поводження, — я дуже втомлена.

— Так, — сказав я, дещо розрадуваний її словами, — тільки ти не можеш спати на долівці.

— Може, у Калькройтовій спальні, — сказала вона і повернула в інший бік, коли я згодився задоволено; і, пригадавши в цю мить мою того вечора постійну цікавість стосовно Калькройта, я спитав її: «А де Калькройт сьогодні? Я його ніде не бачу».

— Він пішов з одним товаришем дістати ще напоїв, — відповіла вона, — бо вже не вистачало...

— О, — сказав я, коли вона скінчила і коли ми входили у першу кімнату спальні, і замовк, і спершу, розглядаючися по кімнаті, не помітив в ній нікого, та згодом, привикнувши до темряви і підійшовши до ліжка, побачив на ньому довгу і непорушну, як колода, постать людини, що лежала, прикривши голову подушкою.

— Тут хтось лежить, — сказав я до Ліни, та вона, не відповідаючи мені, нагнулася над ліжком і без слова затрусила того, що там лежав, а він, глянувши з-під подушки на нас і теж не кажучи нічого, відкинув її і миттю зірвався з ліжка, і став на ноги, і тримаючися руками за голову, так само мовчки і нечутно вибіг із кімнати.

— Уууух, — крикнула Ліна, кидаючися на ліжко, і я побачив, як воно загойдалося під нею, немов вода від тіла киненого в неї, а тоді сказала: «Як мені крутиться голова... Боже!»

— Тобі не стане недобре? — спитав я, нахиляючися над нею, та кладучи долоню на її гаряче і опукле чоло.

— А, а, — відповіла вона тихо, не пручаючися під моєю рукою, — я тільки хочу спати... спати... спати...

І коли вона казала це, немов допіру тепер пригадавши собі цю можливість, я нагнувся над нею, і все ще приважуючи лівою рукою її гладке чоло, поволі опустив тягар своїх уст униз, врешті кладучи його на вогкому дні її м'яких і трохи відкритих губ; і цілуючи її, і прикриваючи її чоло рукою, я прикляк на долівку і тоді пошукав правою рукою її ніг, і повів нею по тугих і гладких під панчохами лініях, згодом вже чуючи на пальцях тепле лоскотання м'яких складок спідниці і ніжну пухлину м'якшаючого тіла вище твердих вузлів її колін. Та в цю мить її уста заворушилися під моїми і тихий стогін потік мені із них у рот, і, ловлячи мою праву руку та відкидаючи її убік, очищаючи вкінці свої уста від теплого лаку моїх, вона сказала кволо: «Не треба» і додала зараз: «Я хочу спати», а я, почувши, як почервонів у темряві, притуляючися своїм лицем до її гладкої щоки, закривши очі, сказав спершу: «Ооо, Оо», а тоді зашептав несміло у її вухо: «Я ляжу коло тебе, добре?»

Почувши невиразну відповідь і відчувши, що міг пояснити її як потакуючу, я звівся на ноги і, кажучи тихо: «Посунься», приліг на м'якому краю ліжка, згодом посуваючися далі, коли вона мовчки звільнила для мене більше місця, врешті приймаючи своїм тілом непорушну позу, рівнобіжну до неї, засинаючи так, із її невеликою рукою, неначе квіткою, зім'ятою у моїм спітнілім кулаці.

Не знаю, скільки я спав, та коли збудився, Ліни вже не було біля мене, а на її місці я почув легке і непорушне тіло пустки. І, сідаючи раптово на ліжку, розглядаючися по кімнаті, я сказав голосно: «Ліно», а згодом ще раз «Ліно», і після того опустив ноги додолу і, ще раз розглянувшися по кімнаті, потер лице руками та, причісуючи пальцями розбурхане волосся на голові, встав на ноги. Вставши, я побачив на столику біля ліжка високу і тонку, неначе велика чорна свічка, пляшку і, взявши її, почувши в ній важке коливання напою та помітивши, що вона була відкрита, я приклав її до уст і ковтнув із неї теплої та кислуватої рідини, що, видно, була вином. І тільки тепер помітивши у собі сухий пил спраги (разом із виразною неясністю в мозку), я став пити із пляшки великими ковтками, переставши тільки тоді, коли почув, що вино, після яко-

гось часу, перестало гасити мою спрагу, і ще до того ставало пекти мене у шлунку чи стравоході своїм кислим, шорстким смаком.

Трусячися від нараз сильного і виразного почуття бридкости від напою, я відірвав пляшку від уст і з грюкотом поставив її назад на столик і, здригаючися ще час від часу, попрямував до ясного прямокутника відкритих до великої кімнати дверей. І саме коли я вступив у неї, помічаючи відсутність музики і значно менше людей, я почув якийсь невиразний рух, що доносився із одної сторони кімнати і, глянувши в той бік, побачив Калькройта, який щось говорив голосно, підносячися сходами, що вели до входових дверей помешкання, і, вийшовши на подібне на невеликий балкончик підвищення біля них, закричав голосно: «Пані і панове!.. Прошу вашої уваги!», вкінці кінчаючи крізь сміх: «Позичте мені ваші вуха!»

Коли він сказав це, я побачив, як він взяв у ліву руку кінець пояса, що був зашморгнутий на його шиї (який я щойно тепер запримітив), і, підносячи його над головою, закричав п'яний і немов напухлим голосом: «Уже старі римляни!.. Пані і панове, уже старі римляни розважали своїх гостей видовищами смерти, влаштовуючи криваві двобої між ґлядіяторами! Та в наші демократичні часи це не годиться, і тому я, будучи гостинним господарем, вирішив розвеселити вас своєю смертю...»

— Беее, — закричав він, підносячи кулак із поясом ще вище над головою і висуваючи зі свого мокрого від слини рота великий і фіолетовий (напевно від червоного вина) язик.

І, кладучи свою голову на праве плече, із все ще висуненим з рота язиком, він захитався на своїх навмисне нестійких ногах, імітуючи повільне маятникове коливання повішеної людини; та в цю мить я побачив, як двоє вибігло по сходах до нього і як, обнявши його, стали пручатися із ним, стараючися вирвати йому з руки кінець затягненого на шиї пояса; і теж в цей саме час я почув голосний гомін серед кімнати, що, здавалося, виходив не із грудей тих людей, що були в ній, а десь із її стін і меблів чи, може, просто з-поміж молекуль її душного і сколиханого повітря.

А Калькройт, коли одному вдалося вирвати кінець пояса з його руки, закричав дико і, рвонувшися вперед, з лицем червоним і напухлим від крови та з усе ще висуненим з рота язиком, закинув ногу через поруччя сходів, видно стараючися скочити із них додолу. І тоді виразні голоси: «Пусти його! Пусти його!» залунали серед кімнати, і я побачив, як він, видно, звільнений від того, що тримав пояс у руці, полетів головою вниз через поруччя, падаючи на піднесені руки тих, що густим натовпом зібралися біля сходів.

Бачачи це, я затрясся, немов знову від бридкого почуття у шлунку, і закрив лице руками, а коли відкрив його, побачив, як Калькройт, хоч вже не так сильно, як раніше, все ще вперто старався вирватися із гущавини багатьох рук, що несли його високо над долівкою, мовчки копаючи ногами, з яких тепер зсувалися, відкриваючи білу спід-

ню білизну, його (без пояса) штани. І коли ця дивна, бо тепер дуже повільна і цілком німа процесія, пройшовши повз мене, скрилася у чорних дверях кімнати, з якої я щойно вийшов, немов загіпнотизований її прикладом, я собі став іти поволі до неї, та бачачи, коли в ній засвітилося яскраве світло, що вона була щільно набита стоячими і непорушними постатями тих, що його туди занесли, я обернувся і, відійшовши декілька кроків, знову розглянувся по помешканні.

Тепер воно було майже цілком порожнє, тільки тут і там видно було декілька непорушних постатей, лежачих (видно, сплячи) на канапах чи долівці, сіріючи своїми зм'ятими, як недбало кинутий одяг, тілами, проти ясних фарб меблів і килима. Водячи так зором по кімнаті, я нараз побачив брата Ліни, що сидів уже в іншому місці, на широкій канапі, разом із жінкою в червоній сукні, голова якої тепер була сперта об його плече, а її плечі він обіймав своєю лівою рукою; і, дивлячися на нього, я запримітив виразну бганку усмішки на його тонких устах, і тоді помітив, що праву руку він тримав на столику біля канапи, вистукуючи пальцями її якийсь, хоч нечутний мені через віддаль, та виразно рівний і скорий ритм.

Неначе зачарований тим видом, я хвилину постояв непорушний, а тоді став іти поволі до нього, не відриваючи очей від регулярних і дрібних рухів, крізь які проходили його чітко видні на темнім тлі столика пальці, тепер вже вичитуючи (хоч все ще не чуючи) у їхньому ритмічному здійманні і опаданні математичні ряди мелодій музики Баха. Одначе, наблизившися до нього, із віддаллю між нами, зменшеною до декількох кроків, я почув, разом із глухим звуком його пальців, що стукали об дерев'яну поверхню столика, розмазаний графік мелодії, мугиканої ним собі через ніс, яка була не, як я уявляв собі, одною із улюблених мною Бахових фуґ, а фальшивим повторюванням Моцартової «Eine kleine Nachtmusik», і, немов переляканий цим, не звільняючи ходу, я обернувся і пішов у протилежний бік, згодом скручуючи до темних дверей студії, що була зараз поблизу. Та, зробивши декілька кроків в цім напрямку, я зупинився, почувши мокрий і голосний плач, що теплими бризками вибухав із-за одного з порожніх фотелів.

— Ліно! — крикну я, коли, глянувши за фотель, побачив, що це вона лежала лицем униз на долівці, сховавши його у своїх руках, і, заточуючися, зігнувся над нею і прикляк на підлозі, поклавши свої долоні на її теплі, тремтячі плечі.

— Що з тобою! Чому ти плачеш? — заговорив я, підносячи та обертаючи її до себе, а вона, відповідаючи мені невиразно, все ще крізь сльози і крізь мокрі від них руки, заплакала ще голосніше, вкінці ховаючи своє лице у затишку моїх грудей.

— Ну, ну, — сказав я, гладячи лівою рукою її голову та чуючи її липкі, холодні сльози на моїй правій руці, — не плач, ми підемо додому... — і, допомігши їй підвестися, я спитав її про плащ, а

вона мовчки вказала мені на студію, і після того я повів її туди, і засвітив там світло (будячи тим декілька осіб, що лежали покотом під стінами, на голій і брудній долівці), і, знайшовши плащ за її допомогою, привалений іншими, на одній із статуй, що закидані одягом стояли посеред студії, допоміг їй вдягнути його на себе і, витерши її лице своєю хустиною, вийшов з нею до великої кімнати, гасячи за собою світло.

Йдучи до дверей, що вели з помешкання, я побачив, що, хоч в спальні Калькройта ще світилося, люди вже почали виходити з неї, збираючися невеликими гуртами, звичайно парами, біля її дверей; а вийшовши з помешкання, йдучи в однім місці темними сходами вниз, я побачив двох, що сиділи на східцях, розмовляючи палко між собою; і, проходячи повз них, я почув довгий і виразний уривок фрази їхньої розмови: «Я зовсім не дивуюся, що після Платона нічого нового не було сказано, бо вистачить одного, може, навіть і найбільшого, розуму, щоб збагнути усю правду, і тому все решта, якби воно не було рафіноване, мусить бути або тривіяльним, або повторенням...», та, не звертаючи на це уваги, ще сильніше обнімаючи Ліну за стан, я зійшов сходами вниз і, відкривши двері, вийшов у пусту, холодну вулицю, освітлену лише рідко посадженими деревами вуличних світел.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Твердий лід незручности від того, як я, йдучи, держав її за стан, поволі став топитися у воді нашої ритмічної ходи, і після якогось часу, вже свідомий вільного хлюпоту спокійних м'язів у моїм тілі, я відчув, що Ліна теж втратила свою попередню штивність і, гнучка під моєю рукою, ішла скорим, широким кроком побіч мене. Йдучи ще якийсь час мовчки, я став зацікавлено водити зором (не повертаючи голови) довкруги, ковзаючися ним, немов пучком сильного світла, по темних скринях будинків по обох боках вулиці; а вкінці відчувши, що попередня черства, як сухий хліб, мовчанка вже не муляла мене в середині, помітивши на дереві свого розуму овоч природного і тому приємного питання повертаючи голову до неї, я спитав тихо: «Де ти живеш??», а вона негайно, таким же натуральним голосом, як мій, відповіла мені: «Тут недалеко», і опісля додала: «Ми йдемо в тому напрямку».

— Ти почуваєш себе вже краще? — спитав я, коли вона скінчила, глянувши знову на неї, та під впливом якогось теплого і радісного почуття в грудях (викликаного виглядом її ясного у темній вулиці і делікатного, як камея, профіля) притиснув її сильніше до себе.

— О, так! — відповіла вона, — Це було глупо з мого боку, та я не могла стриматися...

— Так, я знаю, — перебив я її швидко, — я теж не міг на це дивитися.

— Що за скандал! — нараз сказав я, підносячи голос, відкриваючи у собі поклади нової теми, що вибухала несподівано із мене артезіянським колодязем, — Ти подумай, так упитися!.. І тоді робити такі комедії... Цього я не сподівався від Калькройта!

— А вони всі... — майже крикнула вона собі, немов наслідуючи мене, — вони всі такі, як він!.. Завжди тільки говорять про смерть!.. Спекулюють і сперечаються!

— Так, так! — перервав її я, не можучи стримати себе. — А рівночасно бояться її як! Вони всі такі, як Калькройт: хотіли би вмерти, тільки не мають відваги зробити цей крок... чи навіть признатися в цьому... Це все хворі люди! Ти бачила, — скінчив я, — як вони кинулися на нього?

— Так, — сказала вона і, погоджуючися зі мною, додала: «Я знаю», а тоді заговорила швидко і пристрасно: «Герберт такий самий, тільки він ще більший гіпокрит за них! Він вже навіть не може говорити про смерть!.. Удає, ніби то він справді любить життя... Ніби він нормальна людина...

— Так, але ж це ясно! — знову перервав її я, стискаючи ще сильніше її стан своєю неспокійною рукою, і після цієї фрази, замість бажаних слів (немов тим часом загубивши їх), вибухаючи голосним сміхом, і тільки тоді, голосом тихим і обережним питаючи: «Чи ти думаєш, що його недавнє затруєння правдиве, чи насправді має інше значення?»

— Алеж безперечно! — відповіла вона майже криком, немов ледве стримуючи себе від радости. — В цьому я не сумніваюся! Він сам казав мені, бувши вже хворим, часто жалував, що не з'їв більше тієї шинки.

— Та невже ж? — крикнув я, — Він казав тобі це?.. А мене він запевняв, що я «на цей раз помилився», коли натякав йому про самогубство.

— Ні, — почала Ліна, видно стараючися вияснити мені щось, та я ще раз перервав її слова своїм поквапним голосом; одначе, сказавши: «Ти, слухай!», відчуваючи, що не міг вже вернутися назад, сказав: «Вибач... я хотів тебе спитати... Чи ти думаєш, що між Гербертом і Калькройтом щось було?»

— Що ти маєш на увазі? — спитала вона зацікавлено.

— Нууу, — сказав я, паленіючи, — ти знаєш... Герберт говорив зі мною сьогодні, чи то вчора... і натякав щось про Калькройтові нахили... Що він ненормальний... — Одначе, я думаю, — зачав я знову, — що це власне Герберт такий, і що він був, так би мовити, активним чинником у відношенні між ними, і що він тепер заздрісний, що Калькройт нарешті звільнився від нього.

— Ні, Боже! — крикнула Ліна (і на одну мить я захолов), а після того, несподівано спокійно (так що я немов від сорому закрив знову на хвилю очі) сказала: «Я завжди думала, що відношення між ними було якесь дуже дивне...»

— Бррр! — скривилася вона знову, повертаючи мені тим вигуком добру частину мого попереднього настрою, — яка я рада, що нарешті зірвала із цим всім... Я не хочу мати нічого спільного ні з одним з них, не хочу ні бачити їх, ні чути про них... Ніколи!.. І це стосується не тільки Калькройта і Герберта, а їх всіх!.. Вони всі однакові, і я не хочу мати нічого спільного із ними!

— Так! — сказав я твердо, та на цей раз тихо, немов стараючися тим підтвердити серйозність моїх слів, — Я теж!.. я вже маю досить цього «філософського» і фізичного багна!.. Я знаю, що я хочу, і буду робити це, і більш нічого!

— Ми будемо разом, добре? — спитав я її радісно, заглядаючи їй у лице, а коли вона відповіла мені таким же самим тоном голосу: «Так, ми будемо разом», чуючи, як своєю лівою рукою вона обняла мене за стан, пересуваючи мою праву руку вище, і обнімаючи її за плечі, я притулився своєю нагнутою додолу щокою до холодного волосся її голови, і так ми ішли швидко порожніми і просторими вулицями міста, хоч щільно обтягнуті обручами наших рук, та вже без попередньої уповільняючої і втомлюючої незручности.

Так, здається, вже весь час мовчки, ми прийшли до її хати, і коли вона стояла на порозі будинку у відкритих скляних дверях, я спитав її, чи ми могли б побачитися цього дня, і коли вона відповіла мені, що так, умовившися про місце і час зустрічі, дивлячися у її очі, по-дитячому ясні і блискучі у слабім світлі, що як подув вітру, доносилося до нас із вулиці, нараз сам здивований несподіваністю мого пляну, усміхаючися і заразом задихаючися від приємности, що розходилася по моїм тілі, кажучи їй тихо: «Ну, тоді до побачення ще сьогодні», я взяв спокійно її голову у свої долоні і, нахиливши її до себе, відчуваючи із задоволенням покірну, неначе стебло квітки, гнучкість її шиї, притулив її біле і холодне чоло до своїх уст, і після того, сказавши знову тихо: «Добраніч», чуючи, неначе відзеркалення мого, її ще тихше «Добраніч», я обернувся і повільним кроком відійшов від неї.

Прийшовши додому, я спершу здивувався, коли побачив, що вікно кімнати було відкрите, та, пригадавши, що не закрив його, вдягаючися похапцем цього вечора, та з приємністю чуючи на своїм обличчі свіжі і лоскотливі стрічки холоду, не зачиняючи вікна, я роздягся догола і ляг у ліжко, із тілом, твердим від холоду чи то від внутрішнього спокою, як віск свічки зануреної в зимну воду.

Уже був день, коли я пробудився, і пам'ять попередньої ночі відразу повернулася до мене, немов пробуджена у моїм мозку сильним світлом, що лилося в нього крізь сочки моїх очей, і, не чуючи в тілі найменшої втоми, я вискочив з ліжка та, ставши лицем до вікна посеред хати, розкинувши широко руки, втягнув у груди виром свого відкритого рота густе, як вода, повітря, а тоді, напруживши м'язи та закривши очі, постояв так хвилину, любуючися холодом, що стікав, не проникаючи його, по моїм твердім, як бронза, тілі.

І нараз, не думаючи про те, що робив, я чомусь обернувся і пішов у лазничку, і засвітив там світло, і пустив воду з кранта собі на руки та, набравши повні пригорщі її, встромив у неї своє обличчя, немов у купу м'яких і пахучих пелюсток, а потім, глянувши у дзеркало і помітивши у його скляній клітці своє темне лице, шкірячи нараз в усмішці зуби, знову напружив м'язи своїх рук, відчувши тепер аж біль у кулаках від жил, раптом роздутих сильним напливом крови. А тоді, далі продовжуючи це своє імпровізоване поводження, витяг із шафки бритву і став голитися, спершу розробивши та наклавши на лице легкий, як дотик ніжних пальців, шар білої піни.

Задивлений у дзеркало, продовжуючи виконувати нескладні рухи голення, як я пізніше зрозумів, я цілковито втратив відчуття себе і часу (напевно через алькоголь, випитий вночі, діяння якого я досі не помічав, та від якого, як я вкінці відчув, все ще був стерплий мій, на додаток втомлений мозок) і опам'ятався я тільки від червоного кольору, який великими плямами, як я став поволі помічати, лежав на дзеркалі і про який мої очі, вже від довшого часу, продовжували сповіщати мій виключений мозок.

І раптом, пробуджений голосною, як рев сирени, тривогою всередині, я перестав голитися і із все ще піднесеною в руці бритвою, дивлячися в дзеркало, бачив, як кров подертою, червоною плахтою висіла на моїх грудях, течучи із моєї порізаної (як я зрозумів) шиї, а тоді, перевівши очі на себе, дивився, як вона повзла повільними і тонкими гадючками по моїм голім, плоскім животі і навіть по рівних ногах, падаючи на білу кахлеву долівку лазнички німими червоними ґудзиками (щойно тепер відчуваючи на своїм мозку грубу кору сп'яніння).

Тоді швидко відклавши бритву набік і почувши тепле, воднисте коливання у грудях, починаючи тремтіти (від піднесення, а не від холоду) всім тілом, я поклав свої руки на липкі, холодні груди і, розмазавши кров на них, підніс свої криваві долоні до лиця, і потер його ними, чуючи, як після якогось часу кров стала засихати на нім (як і на грудях шорстким, немов іржавим панцером) тісною і колючою маскою.

І, не витримавши, з слізьми в очах, я впав на коліна, і все ще з руками на обличчі, застогнав протяжно, а після того став говорити пристрасним і (видно від сліз) носовим голосом слова, які, навіть тоді, мені здавалися дивними, неначе не моїми: «О, Боже, Боже, який ти добрий! Який ти могутній, а я який немічний! Я навіть не можу бути певним про Твоє існування! Одначе Ти є! І Ти вічний! І Ти безсмертний! І що я можу дати Тобі? Хіба цю мою кров . . .»

— Тому візьми її, о Боже, — продовжував я, піднявши лице вгору і дивлячися на стелю та тримаючи руки вкупі перед своїм лицем, немов тацю, — візьми її від мене, як найбільшу жертву, яку я можу тобі принести ! . . як вияв моєї безмірної любови!

Так я говорив довго, доки відчув цілковиту порожнечу у грудях, і, не думаючи про те, що тільки тепер робив, немов нічого не сталося, встав на ноги і підійшов до умивальника, і знову пустив воду з кранта собі на руки і помив себе та витер, перев'язавши шию (з якої, голячися, здер великий кусок шкіри) та докінчивши голитися, вийшов з лазнички. Вдягнувшися, я підішов до вікна і якийсь час стояв при ньому, дивлячися на вулицю та пригадавши нараз, що це був Великий четвер, із мозком, як кругла гора, розколотим вибухом споминів дитячих років про довгі години в церкві, в якій, концертом, неначе велетенська катедра, ріс спів і архітектурна музика органів, так само поспішно, як попереднього вечора до контакту, я кинувся до дверей і вибіг з кімнати, не замикаючи її за собою на ключ.

Легкий і ніжний, як жіноча рука, вітер залоскотав мене по обличчю, і опинившись надворі, я побіг крізь вулиці, набиті рухом і людьми в напрямі церкви (не собору, а невеликої), що, як я пам'ятав, була недалеко будинку, де я жив, і, біжачи, я став помічати тут і там, на рогах вулиць, двоколесні возики, завалені фіолетовими і білими китицями (чи радше в'язками) квітів. Пробігаючи біля одного такого возика, відчувши, що бажання набути квіти було вже цілком виразним у мені, я зупинився і встромив руку в кишеню по гроші та, знайшовши її пустою, пригадав, що лишив їх дома (в інших штанах), і тоді, забуваючи моментально про це, з ще більшим запалом кинувся бігти в напрямі церкви, після короткого часу вже бачачи її, звичайно сіру, а тепер золоту від сонця, кам'яну спицю на голубім тлі неба, сповільняючи свій біг, так що вже нормальним кроком перейшов вулицю і по ясних, сліпучих сходах пішов до дверей.

Та коли я стояв вже на порозі (передо мною була м'яка, приємна темрява, а ззаду до болю яскрава вулиця), я нагло почув, як хтось назвав мене по імені, і, застигши, чуючи, як від переляку почали угинатися підо мною ноги, я поволі і неохоче обернувся і глянув на вулицю; одначе, коли я зробив це, я не побачив перед церквою нікого, тільки далі, на другім боці вулиці, декілька людей, що поспішали кудись, дивлячися вперто перед себе; і, усміхнувшися кволо, я знову обернувся, та на все ще слабих ногах вступив у церкву: повну тиші і темряви, і, як грудка цукру у теплій воді, розплився в ній (всередині блимало безліч свічок, немов кліпаючи блискучими очима, і чорні постаті куняли в лавках, шепочучи молитви).

БОРИС ПАСТЕРНАК: ГЕТСИМАНСЬКИЙ САД

(З роману «Доктор Живаго»)

Зірки далеко блимали, байдуже
Від них світилась шляху кривина.
Оливну гору шлях обняв півкружжям
Там, де під ним Кедрон-ріка зрина.

Прогалина вривалася зненацька,
Її продовжував Чумацький шлях.
Олив сиваве срібло чудернацьке
Вправлялось у повітряних стрибках.

Був скраю чийсь там ґрунт, укритий садом.
При мурі учнів залишивши, він
Сказав їм: «Тоскний, тужний смерти задум.
Чувайте. Будьте тут за цих годин.»

Він зрікся протиборства, мов облуди
Отих речей, позичених на час,
Всевлади зрікся й сил являти чуда,
Він був тепер як кожен смертний з нас.

Простори ночі укладали обрис
Нищівної границі небуття.
Вселенна — незаселений крайобраз,
Лиш цей садок був житлу накриття.

Зоривши в чорні нори неба й долу,
Які не мали краю, ні кінця,
Щоб чаша смерти оминула долю,
В кривавім поті він благав отця.

Злагіднив пориви великомучні,
За огорожу вийшов. Долілиць
Куняли в тирсі придорожній учні
З безглуздим виразом сліпих зіниць.

Збудив їх: «Ви ж від Господа причасні
До днів моїх, тим часом бозна де
Лягли ви покотом. Таж своєчасне
Для сина чоловічого гряде.»

І щойно він сказав, де й не взялися
Невільники, загони волоцюг,
Мечі і смолоскипи, — й сміхом лиса
Чолує Юда наброду ланцюг.

Спротивився Петро тим горлорізам,
Одному вухо лезом відрубав.
Та чує: «Бій не виграють залізом.
Людино, в піхви меч. Не тим ти прав.

Невже ж бо безліч воїнів крилатих
Мій батько б вирядити тут не зміг?
Я зацілів би в непробивних латах,
І ворог би звідсіль побіг без ніг.

Та у життьовій книзі шпальта владно
Розкрилась вартісніш з усіх святинь.
Тут здійсниться написане докладно.
Хай повно здійсниться воно. Амінь.

Ти бачиш, як сторіччя по сторіччі
Вогнем казково збіглись в мить одну.
Я в свідки велич зву страшної притчі,
Стражденно, добровільно йду в труну.

Ввійду в труну і встану післязавтра,
На третій день, і, мов гурти плотів,
Мов судна, скличе ери судна ватра,
Яку заздалегідь я воплотив.»

Переклав Ігор КОСТЕЦЬКИЙ

БОГДАН КРАВЦІВ:

УДАР В ОСНОВУ

ЛІКВІДАЦІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДІВ НАД ДАВНЬОЮ УКРАЇНСЬКОЮ ЛІТЕРАТУРОЮ В УРСР

Здійснений Москвою погром української літератури та українського літературознавства наприкінці 20-их і в 30-их роках цього сторіччя був чи не найґрунтовнішим, хоч і не завжди помітним та усвідомлюваним, у такій науковій ділянці, як вивчення давнього українського письменства. Адміністраційними заходами, тиском, репресіями і цілим рядом інших способів та засобів цю ділянку вилучено цілком з української науки, з засягу уваги та дослідів українських науковців. Право й можливість займатися досліджуванням давнього українського письменства, особливо письменства IX-XIII сторіч, передано тільки всесоюзним, російським науковим установам та вченим, і привілей працювати в цій ділянці мають тільки ті українські науковці, що пишуть в основному по-російськи і друкують свої праці в російських наукових публікаціях.

В цій ділянці ситуація така сама, як і в підсовєтській українській історичній науці. Згідно з ствердженням директора Інституту історії Академії наук УРСР О. Касименка, «проблематикою періоду виникнення державности у східніх слов'ян, генези февдальних відносин, утворення і розвитку Київської Руси» займаються тільки російські совєтські історики, а «українські історики, крім археологів, останнім часом над цим не працювали» і тому «важко назвати більшменш значні дослідницькі праці» (див. «Комуніст України», кн. 8 за серпень 1958 р.).

Факт відставання підсовєтського українського літературознавства в ділянці студій над давньою українською літературою підтверджує і така компетентна особа, як директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, акад. Олександер Білецький. У своєму огляді «Українське літературознавство за сорок років (1917-1957)», в-во АН УРСР, Київ, 1957, дослідженням давньої української літератури він присвячує 12 рядків (на стор. 17-18 і 55). Стверджуючи, що в літературознавчій роботі Української академії наук у перші роки її існування «домінує увага до стародавньої літератури» (стор. 15) і називаючи деякі з видатних літературознавчих праць того часу, що їх авторами були С. Бугославський, Д. Абрамович, С. Гаєвський і В. М. Перетц, акад. О. Білецький обережно з'ясовує наприкінці

свого огляду, що, мовляв, «не всі галузі історії української літератури покищо вивчаються рівномірно», бо «якщо на початку сорокріччя... головну увагу привертала давня література, то в 40-их і 50-их роках вона була представлена порівняно невеликою кількістю дослідників». Називаючи декілька прізвищ — С. Маслов, В. Адріянова-Перетц, П. Попов, О. Назаревський, Л. Махновець, Ф. Шолом, акад. О. Білецький не подає при цьому назв опублікованих ними праць, бо саме ці назви виявили б, що й тут було б «важко назвати більш-менш значні дослідницькі праці» і що всі головніші праці згаданих дослідників були друковані російською мовою, і не у виданнях Академії наук Української РСР, але головним чином у публікаціях Академії наук СРСР.

Чому і як дійшло до такого стану в українському літературознавстві, акад. О. Білецький не виясняє — так само, як не з'ясував цього стосовно історичної науки в УРСР О. Касименко. Показати це, виявити перебіг і етапи цього процесу і буде завданням автора цієї статті, тим більше, що наявний занепад вивчення давньої української літератури не є наслідком малого зацікавлення українських науковців даною ділянкою чи то занедбання української науки в цьому напрямку, як це намагаються суґерувати О. Касименко та акад. О. Білецький, але являє собою результат широкої екстермінаційної акції, пляново і консеквентно веденої русифікаторським совєтським режимом.

*

Ділянка письменства старої і середньої доби в історії української літератури і в українському літературознавстві другої половини XIX стол. і початку XX стол. до 1914 р. була розроблена добре й широко завдяки працям О. Огоновського, О. Потебні, М. Сумцова, П. Житецького, І. Франка, В. Перетца, В. Щурата, М. Возняка та інших. Систематичну працю не тільки над вивченням давньої і середньої української літератури, але й над підготовою нових дослідницьких кадрів започаткувало, з одного боку, Наукове товариство ім. Шевченка у Львові і, з другого боку, проф. Володимир Перетц у веденому ним «Семинарии русской филологии», спочатку (з 1907 року) при Київському університеті св. Володимира і потім, з 1914 року, після його переїзду до Петербурґу — в такому ж семінарі при Петербурзькому, згодом Ленінградському університеті майже до кінця 1930 років.

Широку дослідницьку та організаційну працю в ділянці вивчення давнього українського письменства розвинуто у двадцятих роках XX-го століття, в рамах наукової діяльности Київського українського наукового товариства і потім Всеукраїнської академії наук, особливо після того, як при Історично-філологічному відділі академії була створена в 1927 році Комісія давнього українського письменства, що її очолив акад. В. М. Перетц. Теренами та осередками цієї праці були

не тільки Київ та інші університетські міста України, зокрема Харків і Одеса, але й Москва та Ленінград, особливо останній, де в 1921 р. існувало під проводом акад. В. Перетца Товариство дослідників української історії, письменства та мови, яке спочатку працювало як комісія ВУАН, а згодом перетворилося на її філію.

Наукова активність у цій ділянці виявилася в публікації довгої низки праць і матеріялів у виданнях ВУАН — збірниках і записках історично-філологічного відділу, згаданого Ленінградського товариства, в редагованій М. Грушевським «Україні», а також у виданнях науково-дослідних катедр давньої літератури та історії при окремих університетах, перейменованих на інститути народньої освіти. З другого боку, коло цієї праці над давньою українською літературою об'єднався великий і міцний гурт учених і дослідників, багато з-поміж яких працювало досі виключно в російській науці, друкуючи свої праці російською мовою і в російських наукових виданнях. Ряди їх уже починали збільшуватися молодими адептами науки, вишколеними або в семінарі філології акад. В. М. Перетца, або в наукових установах ВУАН. Наприкінці 20-их років вивчення давнього українського письменства було однією з найкраще організованих ділянок української науки, не зважаючи на досить важкі умови наукової праці в той час і навіть на відкритий спротив офіційних режимних чинників друкуванню наукових праць із цієї ділянки українською мовою. Показовою з цього погляду може бути погромницька рецензія С. П. Розанова на друковані українською мовою праці акад. В. М. Перетца про «Слово о полку Ігореві», вміщена в «Известиях общества русского языка и словесности» (Академия наук СССР, 1927, XXXII, стор. 292-298). Автор цієї рецензії заперечував можливість уживання терміну «Україна-Русь» і доводив, що наукових праць, особливо з ділянки давньої української літератури, в жадному разі не можна видавати українською мовою і що це треба робити тільки мовою російською.

Розвиток цієї наукової ділянки, що припадає головним чином на роки 1926-1930, був багатий на надруковані праці і матеріяли. В огляді проф. П. Филиповича «Українське літературознавство за 10 років революції» (надрукованому у збірнику «Література», І, Київ, 1928) перелік праць і публікацій з давнього українського письменства займає півтори сторінки. Кость Копержинський присвячує цій ділянці у своїх бібліографічних оглядах: за 1926 рік («Україна», 1927, кн. 3) — півтори сторінки, за 1927 рік («Україна», 1928, кн. 3) — одну сторінку, за 1928 рік («Україна», 1929 рік, кн. 36) — уже майже цілих чотири сторінки.

Дотримуючись у своїх дослідах принципів справжньої, об'єктивної науки, історики і дослідники давньої української літератури виходили з тези про українськість літератури і культури Київської Руси і висвітлювали дальший історичний їх розвиток як приналежний до українського кола, як своєрідний і окремішній від культурного розвитку російського і білоруського народів. Водночас вони обстою-

вали не тільки можливість, але й право друкувати свої праці і зібрані ними матеріяли українською мовою і в українських наукових виданнях.

Ці незалежні супроти російської науки позиції дослідників давньої української літератури, суперечні «марксистсько-ленінській методології», стосованій в совєтській науці партійними ідеологами і вченими, а також суперечні викомбінуваній ними тезі про передову ролю і першість російського народу у «триединій сім'ї східньослов'янських народів», стали приводом до широко заплянованої і консеквентної, з допомогою всіх доступних совєтському режимові засобів проведеної екстермінаційної акції, спрямованої на знищення всієї цієї ділянки вивчення давньої української літератури і на повну її елімінацію з української науки. Добилася цього знищення Москва репресіями супроти окремих науковців, що закінчилися смертю деяких з-поміж них, ліквідацією стосовних секторів в українських наукових установах та науково-дослідних катедр в українських університетах і вкінці примусовим здебільша перетягненням українських науковців і дослідників у російську науку.

В наступі на цю основну ділянку не тільки української літератури, але й історії, як один із перших був знищений після довгих цькувань і репресій акад. М. С. Грушевський, видатний український історик і літературознавець, автор широко заплянованої синтетичної історії української літератури, передусім давньої і середньої. Бувши обраний на дійсного члена ВУАН у 1924 р. і повернувшися до Києва з еміґрації, акад. М. С. Грушевський з запалом віддався науковій праці, зокрема писанню дальших томів започаткованої ним історії української літератури. В 1925 році появився IV-ий том цієї історії — про усну творчість пізніх княжих і переходових віків XIII-XVIII, а в 1926 р. — том V-ий, вип. 1-ий, про культурні й літературні течії на Україні в XV-XVI вв. і перше відродження (1580-1610). В цій історії української літератури акад. М. С. Грушевського, як і в його «Історії України-Руси» проведений принцип викладу історії східніх слов'ян з розрізненням народів та їх території і з дбайливим виділенням з історичних пам'яток усього, що стосується України, її народу і території, принцип у своїй основі цілком суперечний «общерусскому» принципові Карамзіна та інших російських істориків. До того ж у IV-ому томі своєї історії літератури акад. Грушевський довів тезу, що в основі великоруського героїчного, а також релігійного епосу лежить південна київська традиція, а в V-ому томі заперечив російські твердження про повну відсутність літературної традиції і літературного життя на Україні і в Білорусії XV-XVI сторіч, даючи переконливу «спробу реконструкції літературного життя на Україні за найтемнішої доби його розвитку на широкому культурному тлі» (визначення К. Копержинського). Проведений акад. М. Грушевським принцип викладу історії літературного процесу в Україні, як і доведені ним тези про українськість героїчного епосу і про наявність лі-

тературного життя на Україні XV-XVI сторіч ішли в розріз не тільки з настановами російських реакційних істориків, але й заперечували безапеляційно базовані на цих настановах совєтські вже тези про «спільність походження, єдність і взаємодіяння в історичному розвитку російського і українського народів, їх мови і культури» і зокрема викомбіноване совєтськими науковцями і встановлюване комуністичною партією псевдонаукове «положення», яке розглядає Київську Русь, як «спільне джерело культур трьох східньослов'янських народів, російського, українського і білоруського», і початок формування українського народу переносить аж на XV-те або в кращому випадку на XIV-те сторіччя. Ця основна суперечність позицій Грушевського з офіційними настановами партійної совєтської науки і була однією з головних причин знищення очолюваної акад. Грушевським української історичної науки і створених та керованих ним наукових установ, як і фізичної ліквідації його самого в 1934 році і його учнів та послідовників, а в дальшому — повного елімінування їх писань та дослідів з наукового користування, з бібліотек і навіть з бібліографічних показників. Дальші томи історії української літератури акад. М. Грушевського — VI-ий і VII-ий — які знаходилися вже в друку, були знищені після смерти акад. Грушевського, машинописна копія їх, яку зладила донька Грушевського Катерина, теж пропала після її ув'язнення в 1937 році.

1934 рік, принісши ліквідацію акад. М. С. Грушевського і його послідовників, став теж початком ліквідації філологічної і порівняльно-історичної шкіл в українському літературознавстві, що в обсяг їх зацікавлень і досліджень входило головним чином давнє і середнє українське письменство і що їх очолював один з найвидатніших філологів та істориків літератури, акад. В. М. Перетц, дійсний член ВУАН і АН СССР. Репресіями та адміністраційним тиском не тільки знищено обидві ці школи і їх провідних діячів, а і всю опрацьовувану ними ділянку — вивчення давнього українського письменства — цілком вилучено з української науки, з засягу уваги українських науковців. Можливість займатися вивченням давнього українського письменства передано тільки «всесоюзним» — російським науковим установам та вченим, і українські дослідники цього періоду української літератури можуть вивчати його тільки в російських установах, друкуючи свої праці по-російськи і в видаваних російською мовою наукових публікаціях. Поголовного винищення й репресування науковців — такого, як в інших галузях української науки — в ділянці вивчення давньої української літератури не було. Знищено тільки одиниці; інших адміністраційно або зміною посад примушено переселитися з України в Російську СФСР або в інші республіки союзу і працювати вже тільки в системі «всесоюзної» Академії наук. За відсутности українських наукових публікацій, збірників і журналів, що були зліквідовані разом з відповідними установами ВУАН, усім цим депортованим з України і з українсь-

кої науки науковцям залишилося або друкувати свої роботи про давню українську літературу російською мовою тільки в російських виданнях, або перестати займатися давньою українською літературою, переключивши свої зацікавлення на російські або й інші теми, зовсім не зв'язані з Україною.

З дослідників давнього українського письменства був знищений найперше організатор і керівник цієї ділянки, академік В. М. Перетц (1870-1935?), філолог, дослідник і видавець численних пам'яток давньої і середньої української літератури та української пісенної творчости. Він був не тільки істориком і видатним теоретиком літератури, але й організатором українського наукового життя, ініціятором багатьох наукових проєктів. Заснований 1907 р. і очолюваний ним «Семинарий русской филологии» при університеті св. Володимира в Києві об'єднав був спочатку невеликий гурт студентів і дослідників, вислідом наукової роботи яких була низка праць і доповідей, друкованих здебільша в «Записках» Українського наукового товариства. Вже тоді діяльність цього семінару викликала доноси і напади з боку російських чорносотенних кіл, що розглядали його, як «виконавчий орган української партії в Києві і розсадник для українізації російської студіюючої молоді». З наданням проф. В. М. Перетцові в 1914 р. звання академіка російської академії наук і з переїздом його до Петербурґу був перенесений туди і згаданий семінар, що продовжував там свою діяльність і підготову дослідницьких кадрів. Учасниками цього семінару в різні періоди його існування були такі видатні пізніші науковці, філологи і літературознавці: Варвара Адріянова-Перетц (дружина акад. В. М. Перетца), О. В. Багрій, С. Д. Балухатий, Л. Т. Білецький, С. А. Бугославський, О. С. Грузинський, М. К. Гудзій, І. П. Єремин (Єрьомін), В. І. Маслов, С. І. Маслов, І. Огієнко, В. Отроковський, О. А. Назаревський, А. І. Нікіфоров, С. Шевченко, С. О. Щеглова та інші. Після створення в Києві Української академії наук акад. В. М. Перетц був обраний в 1919 р. на її дійсного члена і включився в її наукову роботу. В 1921 р. заходами акад. В. М. Перетца постало Товариство дослідників української історії, письменства та мови в Ленінграді, яке об'єднало під його головуванням великий гурт осіб, зацікавлених у дослідженні української історії, літератури і мови (в 1926 році це товариство мало 31 дійсного члена і 5 членів-співробітників) і, попрацювавши спершу, як комісія ВУАН, перетворилося в 1928 році на філію ВУАН. Активними членами цього товариства, доповідачами і співробітниками видаваних ним наукових збірників (т. I, К., 1928; т. II, К., 1929; т. III, К., 1931) були, м. ін., такі видатні вчені, як Ів. Рибаков, Ів. Фетісов, Ів. Абрамов, В. Боцяновський, В. Данилів, А. Лященко, Д. Абрамович, С. О. Щеглова, П. Потоцький, К. Копержинський, В. Адріянова-Перетц, С. Маслов та інші. Працюючи в ВУАН і очолюючи в ній з 1927 р. комісію давнього українського письменства, акад. В. М. Перетц об'єднав для праці над складанням бібліографії давнього

письменства, для розшуків по архівах та бібліотеках пам'яток давньої і середньої літератури, для підготови їх до друку і філологічного їх дослідження не тільки київських учених, а і ленінградських та московських. Одночасно з цією організаційною роботою акад. В. М. Перетц дуже видатно працював і науково, опублікувавши цілу низку важливих праць, серед них: «Нові дані до історії школярських братств на Вкраїні» (ЗІФВ, II-III, 1923), «Ще раз дума про Олексія Поповича» (ЗНТШ, тт. 141-143, 1925), «Слово о полку Ігореві. Пам'ятка февдальної України-Руси XII віку» (К., 1926), «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII вв.» (сб. ОРЯиСл, т. 101, № 2, 1926), «К изучению „Слова о полку Игореве"» (Л., 1926), «Работы по русской и украинской литературе Академии наук за десять лет — 1917-1927» (Л., 1927), «Ще одна вірша про гетьмана Мазепу» (у збірнику на пошану акад. Д. Й. Багалія, К., 1927), «До питання про літературні джерела давнього українського літопису» (у збірнику на пошану акад. М. С. Грушевського, т. II, К., 1928). У своїх дослідах і працях акад. В. М. Перетц дотримувався панівної в українській науці і суперечної офіційним совєтським настановам тези про українськість пам'яток і літературних традицій княжого Києва і був рішучим противником будь-якого встрявання партійних чи урядових чинників у справи науки (він, між іншим, перестерігав акад. М. С. Грушевського перед непотрібними зверненнями чи відкликами до урядових кіл в тих чи інших справах академічного життя цитатою з літопису: «Не наводити поганих на землю руську»). Все це і зробило особу академіка неприйнятною для режиму і призвело до його ліквідації. В 1934 році він був відірваний від наукової праці і засланий до Саратова, де й помер 1934 або 1935 року. Поза побіжними згадками в працях деяких із його учнів про його заслуги в ділянці дослідів над давньою літературою, акад. В. М. Перетц офіційно в совєтській науці ще й досі не реабілітований. В започаткованому і заснованому ним науковому виданні «Труды Отдела древнерусской литературы», що почали виходити в 1934 р., не появився досі ані некролог про його смерть, ані хоч би реєстр його наукових праць. В XII-ому томі цього видання (Москва-Ленінград, 1956) опубліковано його працю «Новый список „Слова" Данила Заточника» без будь-якої примітки про те, де і коли вона написана, чи хоч би згадки про дату смерти автора. На Україні праці В. М. Перетца ще й досі проскрибовані. Офіційний теперішній підсовєтський літературознавець — акад. О. І. Білецький свій огляд «Українського літературознавства за сорок років — 1917-1957», опублікований Академією наук УРСР (К., 1957), починає засудженням філологічної (у совєтському визначенні «формальної») методи акад. В. М. Перетца в літературознавстві і його поглядів на завдання цієї наукової дисципліни.

Був репресований і відірваний від наукової праці також Дмитро Абрамович (1873-1955), філолог і історик літератури, член-

кореспондент АН СССР, науковий співробітник ВУАН наприкінці 20-их рр. Уродженець містечка Гулевичі (Волинь), вищу освіту він здобув у Петербурзі, де потім і працював доцентом, а згодом професором у тамошньому університеті, в духовній академії і на різних вищих курсах. Наукову діяльність почав 1896 р. під проводом акад. А. А. Шахматова, друкуючи в тодішніх наукових виданнях свої праці, статті і рецензії російською мовою. Включившись у працю ВУАН, в 1928 р. друкує свої праці виключно українською мовою в виданнях ВУАН: «Повѣсть о Варлааме и Иоасафе» (у збірнику на пошану акад. Грушевського, К., 1928), «Літописні джерела Четьїх Міней Дмитра Ростовського» (у наук. збірнику Істор. секції ВУАН, т. XXXII, К., 1929), «До питання про джерела ізборника Святослава 1076 р.» (у зб. Ленінгр. Т-ва досл. укр. історії, письм. та мови, II, К., 1929), «З новіших праць про „Слово о полку Ігореві"» («Україна», 1929), «Ізборник Святослава 1076 р. і Патерики» (у зб. Ленінгр. Т-ва . . . , т. III, 1931), «Київо-Печерський Патерик» (К., 1931). Останньою друкованою його працею була розвідка «Из наблюдений над текстом „Слова Даниила Заточника"» (у зб. на пошану акад. А. С. Орлова, Л., 1934). З того часу аж до самої смерти (4 березня 1955 р.) проф. Д. І. Абрамович не надрукував, як це виходить з реєстру його друкованих праць (у ТОДРЛ, XII, 1956), складеного П. Н. Берковим, ні однієї праці, статті чи хоч би рецензії, що й доводить, що він був репресований: якщо його і не заслано, то примушено замовкнути, як науковця. Автор некрологу про Д. І. Абрамовича (в ТОДРЛ, XI, 1955), І. П. Єрьомін діяльність Д. І. Абрамовича в роки 1934-1938 промовчує і тільки подає, що в 1939-1941 рр. він працював у Смоленському педагогічному інституті, а після війни — у Віленському університеті.

Був виключений з наукового життя і пропав без вісти Олександер Грузинський (народ. 1881), філолог і літературознавець, учень і послідовник акад. В. М. Перетца, в 20-их роках професор Ніженського ІНО, згодом Харківського ІНО, автор праці «Пересопницкое Евангелие» (1911), «Критичних заміток до твору Сковороди „Басни Харковскіе"» (ЗІФВ, XIII-XIV, 1927), роботи про твори Т. Прокоповича та інших праць. Між авторами робіт, друкованих у 16 томах «трудов ОДРЛ» (1934-1960) прізвища О. С. Грузинського немає, як і немає ніякої згадки про його праці ані в показнику: «Слово о полку Игореве», библиография изданий, переводов и исследований 1938-1954 (М.-Л., 1955), ані в показнику «Библиография советских работ по древнерусской литературе» (М.-Л., 1956).

Також замовк цілком проф. Іван Абрамов, історик, літературознавець, член Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови, дослідник біографії Шевченка, автор праць і статтей: «Літописний Вороніж на Чернігівщині» (у зб. на пош. акад. Д. Й. Багалія, К., 1927), „Зеленый шум" М. О. Максимовича та Н. А. Некрасова» (у зб. Ленінгр. Товариства . . . , I, К.,

1928), «Про джерела етнографічного матеріялу в книзі І. Г. Кулжинського „Малороссийская деревня" 1827 р.» (там же, т. II, 1929).

Були також репресовані або примушені покинути наукову працю такі літературознавці, дослідники давньої і середньої української літератури: Євген Марковський (народ. 1893), автор праці «Український вертеп», т. I, (К., 1929), засланий 1932 року; Степан Гаєвський, автор студії «Александрія в давній українській літературі» (К., 1929); Іван Фетісов, автор праць: «Петро Скарга та Тарас Земка» (збірник Товариства дослідників..., т. I, К., 1928) і «Збірник леґенд Агапія Критянина „Амартолон сотеріх" в українському та московському письменствах та в народній словесности» (ЗІФВ, XXXII, 1929); Олена Маслова, авторка праці «Життя й літературна спадщина Л. Ґвіччіярдіні» (ЗІФВ, XV, 1927, XVIII і XIX, 1928), і Микола Геппенер, автор праці «До історії старої української повісти» (ЗІФВ, XX, 1927). З них урятувався, еміґрувавши з СССР, тільки Степан Гаєвський. Доля всіх інших невідома.

Всі інші дослідники давньої української літератури перейшли або були примушені перейти в російську науку. На першому місці з-поміж них треба поставити Варвару Адріянову-Перетц (нар. 1888), учениці та співробітницю акад. В. М. Перетца і його дружину, невтомного продовжувача започаткованих та організованих акад. Перетцом дослідів у ділянці давньої і середньої літератури. В. П. Адріянова почала працювати науково ще в Перетцовому семінарі руської філології при Київському університеті, і першою її друкованою науковою роботою була стаття «Київський уривок псалтиру XIV віку», вміщена в «Записках» Українського наукового товариства в Києві, кн. II, 1908. Із створенням Української академії наук вона вже в 1919 р. включилася в її працю, зокрема в діяльність Ленінградського Товариства дослідників української історії літератури та мови і комісії давнього українського письменства при ВУАН. З 1925 р. майже всі свої наукові праці вона друкувала українською мовою у виданнях ВУАН, і до 1932 р. були надруковані такі її праці «Сцена та костюм в українському театрі XVII-XVIII вв.» («Україна», 1925, кн. 3), «Данило Корсунський — паломник XVI-ого віку» (ЗІФВ, IX, 1926), «Полтавські прислів'я в записах 1850-х рр.» (ЕВ, 1926, кн. 3), «З діяльности єзуїтів на Україні і Білорусі наприкінці XVI стол. за новими документами» («Україна», 1927, кн. 3), «До історії пародії на Україні в XVIII віці — „Служба пиворѣзамъ" 1740 р.» (ЗІФВ, XVIII, 1928), «Стара українська етимологія слова „горілка"» (в ювіл. збірнику на пошану акад. М. С. Грушевського, К., 1928), «Казки про лисицю-сповідницю» (ЕВ, 1928, кн. 10). Крім того, до 1925 і потім у 1928-1932 рр. вона опублікувала низку літературознавчих праць російською мовою в російських наукових виданнях, а в 1934 р. у «Zeitschrift für slavische Philologie» (том XI) надрукувала ще німецькою мовою огляд видань Комісії давнього українського письменства. В 1926 р. В. П. Адріянова-Перетц була обрана чле-

ном-кореспондентом ВУАН, а в 1929 р. була виставлена її кандидатура на обрання в дійсні члени ВУАН; але в атмосфері тодішньої нагінки на українську науку і доносів та наклепів на окремих науковців вона була примушена зняти свою кандидатуру. Відтоді вона живе постійно в Ленінграді і з 1934 року, після заслання свого чоловіка, акад. В. Перетца, перестає друкувати свої праці українською мовою. Протягом 1935-1957 рр. на 102 її наукові праці (розвідки, статті і рецензії) появилося в українських виданнях всього дві статті: «Слово о полку Ігореві» і «Задонщина» («Рад. літературознавство», 1947, № 7-8), що були тільки рекапітуляцією її праць на цю тему, друкованих російською мовою, і ще одна стаття в цьому «Радянському літературознавстві» (1957, № 4), але друкована вже російською мовою п. з. «Из истории сатирико-юмористической рукописной украинской литературы XVII-XVIII вв.» Не зважаючи на всі заслуги В. П. Адріянової-Перетц перед наукою, зокрема на її праці про «Слово о полку Ігореві» та інші пам'ятки давньої літератури, редаґування багатьох видань у серії «Литературные памятники» і багатьох томів «Трудов ОДРЛ» і фактичне керування сектором давньої «русскої» літератури в Академії наук СССР, — В. Адріянова-Перетц стала членом-кореспондентом цієї академії щойно в 1943 р. і ще досі не дочекалася титулу академіка.

Перестали працювати в українській науці і друкувати праці українською мовою також інші учні і послідовники акад. В. М. Перетца, репресованого 1934 року.

Історик літератури Сергій Бугославський (1888-1946), автор виданої ВУАН праці «Україно-руські пам'ятки XI-XVIII вв. про князів Бориса та Гліба» (К., 1928), не надрукував після появи цієї книжки ні однієї статті чи рецензії українською мовою і, викладаючи в Московському та інших університетах, спрямував свої наукові зацікавлення здебільша на творчість Ґорького і Пушкіна.

Дослідник давньої літератури Ігор Єрьомін, автор друкованої в ЗІФВ (XII, 1927) під прізвищем Ігор Єремин праці «„Сводный" Патерик у південнослов'янських, українському та московському письменствах» і статтей та рецензій в «Україні» та інших українських виданнях, відійшов не тільки від української науки, але й став на вимагані партією позиції в дослідженні давньої літератури княжої доби, як виключно «древнерусской», і у своїх дальших дослідах обмежився здебільша літературою середньої доби. Опублікована за редакцією І. П. Єрьоміна (вступна стаття, упорядкування, підготова текстів та примітки), уже як доктора філологічних наук, Державним в-вом художньої літератури в Києві 1959 р. книжка «Іван Вишенський. Твори» є тільки українською версією такої ж праці І. П. Єрьоміна, виданої на 4 роки раніше Академією наук СССР у серії «Литературные памятники» (М.-Л., 1955).

Літературознавець Микола Ґудзій (нар. 1887), ставши вже на початку 20-их рр. професором Московського університету, в україн-

ській науці тих років виступав мало, хоч і був співробітником Комісії давнього письменства ВУАН. Після 1934 р. включився в російську науку повністю, як автор базованих на партійних настановах офіційних підручників, «История древней русской литературы» (1-е вид. — М. 1938) та «Хрестоматия по древней русской литературе XI-XVII вв.» (1-е вид. — 1935), і співредактор (разом з акад. А. С. Орловим і В. П. Адріяновою-Перетц) багатотомової збірної праці «История русской литературы». За час своєї наукової діяльности з 1910 до кінця 1945 р. він не надрукував ні однієї праці українською мовою. Те, що появилося в українських виданнях від 1946 р., після його обрання в 1945 р. на дійсного члена АН УРСР, було або перекладом, або українською версією його праць, друкованих російською мовою. Навіть його науково-популярна стаття про «Слово о полку Ігореві» і примітки до нього (РП, К., 1955) були українською версією його статті і приміток у виданні «Слово о полку Игореве» (М., 1955).

Була примушена відійти в російську науку і Софія Щеглова (нар. 1884), яка, перебуваючи у 20-их рр. в Ленінграді, була співробітницею акад. В. М. Перетца і очолюваного ним Товариства дослідників української історії, літератури і мови. Як член Комісії давнього письменства при ВУАН, вона активно співпрацювала у виданнях ВУАН і опублікувала в них ряд праць, зокрема: «Вірші про Мазепу, складені після його „зради"» (у «Наук. збірнику», т. XXI, К., 1927?) і «Давні українські вірші про пияцтво» (у збір. Ленінгр. Т-ва дослідників..., т. II, К., 1929). Від 1934 р. з українськими статтями не виступає, друкує свої праці рідко і тільки по-російськи. Наче для відпокутування своєї статті про Мазепу, «зраду» якого вона взяла в лапки, вона друкувала потім такі праці, як «Неизвестная драма о смерти Петра I» (ТОДРЛ, т. VI, 1948). Щойно в останні роки С. Щеглова переїхала з Ленінграду до Києва, але й далі друкує свої праці в Москві, наприклад, статтю «Драма и роман о Калеандре и Неонилле» (ТОДРЛ, XIV, 1958).

Рятувався перед евентуальними репресіями переїздом з Києва до Москви учень і послідовник акад. В. М. Перетца, відомий український історик культури, зокрема дослідник українського друкарства і ґраверства, Павло Попов (нар. 1890 р.). У 20-их рр. він співпрацював у виданнях ВУАН, надрукувавши свої праці: «Замітки до історії українського письменства XVII-XVIII вв.» (ЗІФВ, IV, 1924), «Панегірик Крщоповича Лазарю Барановичу» (юв. збірник на пош. акад. Д. Й. Багалія, К., 1927), «До іконографії письменників XVII в. Мелетія Смотрицького та Йосипа Веляминa Рутського» (юв. збірник на пош. акад. М. С. Грушевського, т. II, К., 1928) та ін. В період наступу на ВУАН і започаткування репресій проти українських науковців (1929-1933) він кидається писати і публікувати такі «наукові» праці, як «К. Маркс і Ф. Енґельс про літературу і мистецтво», «К. Маркс про літературу февдальної доби», «Проти буржуазно-націоналістичної концепції „Історії української літератури" М. Грушев-

ського» та інші. В 1934 р. П. Попов переїжджає до Москви і стає професором Московського університету, зайнявши катедру української літератури. Обраний за члена-кореспондента АН УРСР у лютому 1939 року, починає співпрацювати в редаґуванні академічного видання повної збірки творів Т. Шевченка, публікуючи водночас такі «праці», як «Маркс і Енґельс про фолкльор», «Образ В. І. Леніна в українській народньо-пісенній творчості», «Піклування комуністичної партії і радянського уряду про розквіт народнього мистецтва в СРСР» і т. д. Востаннє опублікував він українською мовою працю «Албанія в російській та українській літературах XV-XX ст. ст.» (в-во АН УРСР, К., 1959) і скорочену версію своєї монографії про життя і творчість Сковороди (Держлітвидав, 1960).

Зберігся поза Україною також В'ячеслав Ржіга, відомий дослідник «Слова о полку Ігореві» і репрезентант формально-поетикальної школи в українському літературознавстві, автор статтей «Гармонія мови „Слова о полку Ігореві"» («Україна», 1926, кн. 4), «Ярослав Осмомисл у „Слові о полку Ігореві"» («Наук. збірник» УАН, т. XXI, 1926) та інших, який перебуває в Москві і протягом 1945-1958 рр. друкував свої праці виключно російською мовою. Поза Україною зацілів і Володимир Данилів, історик літератури та етнограф, співробітник журналів «Киевская старина», «Україна», «Записки» Українського наук. т-ва в Києві і потім видань ВУАН, член Ленінградського товариства дослідників української історії, літератури і мови, автор статтей: «П. О. Куліш і М. О. Максимович» («Україна», 1926, кн. 5), «М. Бодянський та його листування з М. О. Максимовичем» («Україна», 1927, кн. 6), «Украинские рассказы Купрыенка 1840 г.» (в юв. збірнику на пошану акад. М. С. Грушевського, К., 1928) та інших. В. Данилів перебував до останнього часу в Ленінграді, друкуючи свої праці до історії давнього українського письменства, про М. О. Максимовича і про українські народні пісні виключно по-російськи, здебільша в «Трудах ОДРЛ».

З-поміж репресованих в середині 30-их рр. літературознавців живе і перебуває тепер в РСФСР, друкуючи свої праці виключно в російських виданнях, теж і Кость Копержинський (нар. 1894), етнолог, історик української літератури і театру, зокрема середньої доби, бібліограф, співробітник ВУАН у Комісії давнього письменства і в другій половині 20-их рр. керівник українського відділу Центральної наукової бібліотеки в Одесі, автор праць: «Український письменник XV століття Василь Суразький» (у «Наук. збірнику», т. XXI, 1926), «Лекции словенские Златоустого...» (Сборник в честь акад. Соболевского, 1928) та інших. Тепер перейшов на неукраїнські теми: в «Известиях Отд. лит. и языка Акад. наук СССР» надрукував у 1948 р. свою працю про прозові твори Любена Каравелова і в 1951 р. — студію про значення Пушкіна у формуванні болгарської поезії.

З численного гурту дослідників давньої і середньої доби української літератури залишилося на Україні тільки двоє колишніх учнів

акад. В. М. Перетца — Сергій Маслов (1880-1957) та Олександер Назаревський (нар. 1887). Перший з них — історик української літератури і зокрема відданий дослідник історії українського друкарства; він якось перетривав небезпечні 20-ті і 30-ті роки, але був засуджений відомою постановою ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 року за зредагований ним разом із Є. П. Кирилюком «Нарис історії української літератури», передусім за те, що «культура і література Київської Руси подані в „Нарисі" як тільки українські» і що «у відповідності із схемою М. Грушевського та його теорією про „виключність" українського народу» в цьому «Нарисі» зігноровано «спільність походження, єдність і взаємодіяння в історичному розвитку російського і українського народів, їх мови і культури». В дальших своїх працях С. І. Маслов був уже примушений дотримуватися офіційного «походження» про... «древньоруську літературу», як «спільне джерело трьох братніх літератур — російської, української і білоруської». Другий із названих, О. А. Назаревський, зміг перетривати на становищі професора Київського університету, мабуть, тільки тому, що друкував свої праці з давньої літератури або в московських виданнях, або таки російською мовою, навіть у публікаціях буцім то українського Київського університету. Протягом 10 літ, від 1945 до 1955 р., О. А. Назаревський надрукував українською мовою тільки одну одину свою роботу «Давня східньослов'янська повість у радянському літературознавстві» («Наукові записки КДУ», т. VII, вип. III, Київ, 1948).

Вернулися до Києва і працюють у нім науково, як це згадано вище, проф. П. М. Попов і С. О. Щеглова; але обоє вони зацікавлені головним чином у середній українській літературі і свої ґрунтовніші праці (особливо Щеглова) друкують російською мовою і в центральних московських виданнях. «Наукову» цілеспрямованість професора П. М. Попова характеризують, крім статтей «Шевченко про Китай» (1957) і «Григорій Сковорода про Китай» (1958), ще й такі його «праці», як «Комуністична партія Радянського Союзу — надхненик і організатор розвитку народного мистецтва» (1957).

Таким є фактичний стан у ділянці вивчення давньої літератури в підсовєтській українській науці, і його можна визначити коротким non est — не існує.

Наявність такого жалюгідного стану підтверджує і цитований на початку цієї статті акад. О. І. Білецький у своєму огляді «Сучасний стан і проблеми вивчення давньої української літератури», надрукованому спочатку в І-му томі «Матеріялів до вивчення історії української літератури» (в-во «Рад. школа», К., 1959, стор. 48-59) і передрукованому в 1-му томі його вибраних праць «Від давнини до сучасности» (К., 1960, стор. 84-104) під назвою «Стан і проблеми вивчення давньої української літератури». Визначаючи цю галузь науки, як тільки «тимчасово завмерлу», акад. О. І. Білецький, з одного боку,

засуджує або знецінює всі надбання і досягнення українського літературознавства 20-их років у вивченні давньої літератури, а, з другого боку, намагається промовчати і применшити вчинене в цій ділянці докорінне знищення. Праці тих років з давньої української літератури акад. О. Білецький або відкидає за їх «націоналістичні тенденції» (М. С. Грушевський і М. Возняк) чи то за їх «вульґарний соціялізм» (В. Коряк), або трактує їх, як «продовження традицій буржуазної науки», що ними користуватися можна, але дуже обережно і критично, пам'ятаючи, мовляв, про вказівку Леніна: «Ані одного з цих професорів, здатних давати найцінніші праці в спеціяльних галузях... не можна вірити ані в єдиному слові, раз мова заходить про філософію», як це акад. О. І. Білецький підкреслював у своєму огляді «Українське літературознавство за сорок років» (К., 1957, стор. 17).

В намаґанні приховати засяг і розміри спричиненого комуністичним режимом у цій ділянці знищення, акад. О. І. Білецький, пишучи в дальшому уже про 30-ті роки, стверджує, що в той час «дослідження в галузі давньої української літератури відсувались у нас на другий плян», і досить облудно потішає себе і читачів, що «в Києві, правда, ще продовжувала діяти невелика група філологів з «семінарію» В. М. Перетца — С. І. Маслов, О. А. Назаревський, П. М. Попов». В якому напрямку були примушені працювати ці справжні таки «недобитки» з колишнього великого гурту українських дослідників давньої української літератури, акад. Білецький не згадує. Але вже з самого даного ним переліку їхніх праць у 30-их і 40-их роках виходить, що вони були обмежені у своїй праці і дослідах тільки середньою українською літературою, що її акад. Білецький, дотримуючись настанов компартії про постання української нації і виникнення української літератури щойно в XIV-ому столітті, визначає як... давню.

В такому явно фальшивому напрямку акад. О. І. Білецький насвітлює також дальший розвиток ситуації в цій ділянці, пишучи, що «завдяки їх (С. І. Маслова, О. А. Назаревського, П. М. Попова — Б. К.) працям і лекціям робота в галузі давньої української літератури все таки не припинилася зовсім: в 40-50-их роках її почали відроджувати (під їх керівництвом) їхні учні». Поданий в семи рядках петитової примітки до цього уступу огляд праць тих учнів показує, що, крім Л. Махновця, якому дозволено працювати «над перекладом і інтерпретацією „Слова о полку Ігореві"», до речі, призначеними для популярного видання, всі інші, маловідомі або цілком невідомі В. Микитась, Ф. Шолом, Ніженець, Яременко, Загайко вивчали або діяльність закарпатського полеміста Андрелли, або обов'язкові російсько-українські літературні зв'язки XVII-XVIII століть, або полемічну літературу того часу; значить, і вони були обмежені середньою добою української літератури, і то пізніших віків.

Несправедливим, а то й образливим для української науки та українських учених є дальше твердження акад. О. І. Білецького, що «все таки довгий час на Україні і в Академії наук УРСР нічого не було створено такого, що можна б було зіставити, наприклад, з працею інституту російської літератури АН СРСР, де з 1934 по 1957 рік вийшло тринадцять томів „Трудов Отдела древнерусской литературы", де видається систематично серія „Литературных памятников", яка включає в себе ряд випусків, важливих для історії давньої української літератури». Це твердження несправедливе, бо найперше акад. О. І. Білецький має добре знати, які причини склалися на такий стан і що не тимчасове, а таки справжнє, наявне до сьогодні завмертя цієї галузі українського літературознавства було наслідком плянованої комуністичним режимом на далеку мету і консеквентно, як це показано вище, проведеної екстермінаційної акції. Тож головну ролю і в створенні московського Інституту російської літератури АН СРСР, і в започаткуванні таких публікацій, як «Труды Отдела древнерусской литературы» і «Литературные памятники», і в інших починах у ділянці вивчення давньої літератури і в Москві, і в Ленінграді відограли таки українські учені: акад. В. М. Перетц, В. П. Адріянова-Перетц, І. П. Єремин та інші, так чи інакше відірвані і від України, і від української науки, і їх праці мали б бути надбанням української науки та української Академії наук. Неслушне теж твердження акад. Білецького, що «у Москві організатором вивчення і дослідником давньої літератури був М. К. Гудзій», бо насправді цю ролю відограв не він, але його вчитель, акад. В. М. Перетц.

Акад. О. І. Білецький хотів би «пожвавішання роботи в даній галузі і на Україні» і твердить навіть про «відновлення... діяльности відділу давньої літератури Інституту літератури Академії наук УРСР», який насправді ніколи при цьому інституті не існував і до сьогодні нічим себе не проявив. Затривожений наявністю «Історії української літератури» проф. Дмитра Чижевського, що появилася у США 1956 року заходом УВАН і НТШ, акад. Білецький перестерігає Богу духа винних підсовєтських українських науковців і дослідників, що «було б великою помилкою вважати, що зайняття з давньої української літератури нині не актуальні, що вони визначають відхід від сучасности», і водночас закликає їх «протиставити буржуазним історіям старої української літератури нову фундаментальну працю, побудовану на основах марксистсько-ленінської методології». Висловлюючи таку пересторогу і пов'язуючи з пропонованим завданням не наукове, а «громадсько-політичне значення», акад. О. І. Білецький ще раз переконливо доводить, що в теперішній «соцреалістичній» дійсності на Україні немає і не може бути мови про базоване на наукових принципах вивчення давньої української літератури. Завданий у цю основу основ української духовости і культури удар знівечив усі можливості і перспективи для будь-якої

наукової праці в цій ділянці під теперішню пору на відірваній від історичного ґрунту та традицій і русифікованій політично та культурно Україні.

Стан такий дуже загрозливий для майбутнього існування української нації, і він ставить перед українською наукою і всією українською спільнотою у вільному світі невідкладне завдання виповнити існуючу прогалину зберіганням наукових надбань знищених совєтським режимом дослідників і всебічним розвитком наукової праці і досліджень у ділянці вивчення старого українського письменства і давньої нашої культури.

Коштом Товариства приятелів творчости М. Зерова в Австралії вийшла з друку книга:

М. Зеров

НОВЕ УКРАЇНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО

Ця праця М. Зерова охоплює добу Котляревського-Квітки і з'являється як передрук першого видання 1924 року. До неї додано чотири статті М. Зерова, зокрема про впливи Квітки на пізнішу українську прозу і про М. Старицького.

Ціна одного примірника: у США і в Канаді — 3 доляри, в Німеччині — 8 марок, у Франції — 9 нових франків, в Англії — 15 шилінґів, у Бельгії — 96 б. франків, в Арґентіні — 60 пез.

У справі набуття «Нового українського письменства» належить звертатися на одну з таких адрес:

1) Ukrainischer Verlag. München 8, Zeppelinstr. 67; Deutschland, Bayern
2) T. Kropywiansky. 1098 So. Clarkson St., Denver 9, Colo., U.S.A.
3) M. Orest. München 13, Heßstraße 50-52; Deutschland, Bayern

ВАСИЛЬ БАРКА: ХЛІБОРОБСЬКИЙ ОРФЕЙ, АБО КЛЯРНЕТИЗМ

(Закінчення)

ДЗЬОБАТИЙ ПТАХ

П. Тичина і великомайстер перекладу Б. Лівшіц терпіли від напасника, символ якого — дзьобатий птах в «Соняшних клярнетах». Громадську ж карту розкрито в «Півтораокому стрільці« Лівшіца; там — «Двоголовий орел»: віднога ночі, що вдягалась могутністю від апарату викорінення «крамоли», через які віяно морок по Києву.

Злагодивши танок з'явців на руїнах творчости і потоптавши вицвіти її — на Україні, уряд зоставив відтоки до столиць російських з їх рзкішшю фронди.

Мистці з Таврії прямували в Москву, впоряджати виставку «Бубнового валета», як початок «нового напрямку в російському мистецтві»; назва — футуризм.

«ҐІЛЕЯ» І «СОНЯШНІ КЛЯРНЕТИ»

Футуризм відбув дві фази вияву: з «велимірною» ролею Хлєбнікова і з прапороносністю Маяковського. Джерела французькі; Тристан Корб'єр, Моріс Роліна («прокляті»).

Група «Ґілея», на означення Вольпе, становила «ядро футуристичного руху до 1914 року». Заохота її — від виставки модерного малярства, привезеної з Парижу, в якій відкрилась для шукачів «героїчна естетика». Колискою групи стала оселя Бурлюків на причорномор'ї; від праджерел «історія творилася наново», — писав Лівшіц. Древня Ґілея придбавала «значення символу».

Фарбування рибальських будинків: «на ніжно-персиковому, на блідо-бірюзовому тлі віялоподібний пальмовий орнамент або коліноприклонний хід меандру, що перекочували з херсонеських ваз».

Під кригою імперії рушали течії обнови: в духовних надрах з відсвітами старовини; крім Таврії, на Лівобережжі, при незримій спадщині орієнту; в Київсько-Чернігівському обширі, що зосередив здобутки християнської державности; в західніх краях, з енергією і послідовністю, ніби кельтичною.

Вихід лірики з багатьох форм обмеженості став неминучий. Здійснився повно в клярнетизмі, з чудесною універсальністю світогляду і стилю, до якої, крізь суперечності розвитку, прагнули всі, особливо — Гоголь.

Він як поет зробив вирішальний крок: від зачарованости «русалчиною мовою», що з нею жила наша повість, — «мов соняшник, повернувся до Господа всіма листками душі«. *)

До вселенськости християнського світла прийшов Гоголь-мистець і назначив дорогу сучасникам. Автор «Кобзаря» заповідає: «наш Гоголь — істиний відець серця людського! Наймудріший філософ і найпіднесеніший поет повинен благоговіти перед ним!» Разом, два земляки спорудили дзеркало ери.

Слідом пішов Тичина-клярнетник; при замилуванні «русалчиною мовою», що в нього дістала самоцвітну красу і еллінську гармонію, приніс врочи́стість від літургійних годин в зображення всесвіту. В його ліриці, ніби з світанкової роси — іскри, сонця триваліші, ніж виблиск футуристичного вулкану на півночі.

«БУДЕТЛЯНСТВО» І КЛЯРНЕТИЗМ

Переїхавши на північ, дехто з «Ґілеї» означував напрямок — в термінах Азії, досить близько до «азіятського ренесансу». Джерельними проголошено зв'язки Скитії і Геллади через грецькі міста Чорномор'я. Ця південна концепція підосновою інша, ніж скитіяда Блока: апокаліптично люта і руїнницька.

Інший південник, М. Хвильовий, склав візію: ніби в оновленні ідеї «світла з Сходу», вґрунтовану на модерній реальності творчих сил, що пробуджуються і прагнуть доброго співжиття.

Відчуваючи неомірні нашарування в духовності культури, як культури людськости, які крізь злидні всюди просвічували, — помимо «Ґілеї», — з споконвічних джерел морального життя в народі, Тичина міг іронічно згадати про декотрих захожан.

> « — Ради Бога, манжети надіньте, щонебудь їм скажіть: вони питають, чи єсть у нас культура!»

Покурюючи, питали «цибаті» закордонники.

*

До футуристів Тичина не приріднився; проминути ж течію «будетлянства» не міг, — про це з досадою важив С. Єфремов, згадуючи вислови: «сонхвиля» (в Хлєбнікова «журчей»), «червоно — си' — зеле' — дугасто», «кос-федерація», як стилістичну данину, без послідовництва в мовному верстворевертанні.

*) В. Хлєбніков, т. II.

Вже ближчий Тичина до символістів, зокрема до Белого, автора «Симфоній», — що і означилося в «Фузі» (1921), циклі «В космічному оркестрі», ліричній прозі «Вітру з України» і збірці «Замість сонетів і октав». Багато прикмет відрізняє клярнетизм від символістичної симфоніки в прозі ніцшеанського потоку; одна з них: «істовенність» стилю. Цей термін від Хлєбнікова, який твердив:

> «чари слова, навіть незрозумілого, зостаються чарами і не загублюють своєї могутности...»

Наприклад, в чародійній мові заклинань.

> «Її чудна мудрість розкладається на істини, заключені в окремих звуках: щ, м, в, тощо. Ми їх тимчасово не розуміем. Чесно признаємося. Але немає сумніву, що ці звукові черги — ряд світових істин, які пронесуться перед сутінками нашої душі». *)

Що називав він «персько-гафізською упоєністю словесними кущами в чистоті їх квітів», розкрилося через пісенність і картинність клярнетизму.

тополі арфи гнуть

———

мов золото-поколото

———

мрій танок-світанок

———

обсипалась душа твоя —
(вранішняя вишня)

———

танцюють звуки на дзвініці

———

полум'я квіток

———

ой, там зірка десь впала, як згадка

———

спустила хмара на луги
мережані подолки

———

чорнобривий день

———

звучить земля,
як орган

Здебільшого дія в крузі метафор відбувається з дограничною виразністю думки. І все ж чар віршів походить від «упоєности» образами, що неможливі при звичній логічності лірики; «небо пахне» (в

*) Том V.

Бальмонта — запах сонця); «звучить земля». Без переорювання семантики і змістового підґрунтя Тичина наближався до «Індії слова», що її мав на увазі будівник «будетлянства». Часом він і Тичина працюють як сусіди, при старослов'янських покладах мови або при музичності лірики.

Тичина:

Пробіг зайчик.
Дивиться —
світанок!
Сидить, грається,
ромашкам очі розтулює.
А на сході небо пахне.
Півні чорний плащ ночі
вогняними нитками сточують.
— сонце —
Пробіг зайчик.

Хлєбніков:

Это
тонок
и звонок
играет в свирель
пастушонок.
Чтоб кашку сварить,
пламя горит.
А в омуте синем
листья кувшинок.

Характер опису холодніший, ніж у Тичини і трохи суворіший, з простішим «дзвоном» ліричної течії — в римованості її. Без замилування на казкову світлоту; без вишуканости мелодійного обводу в розповіді неримованого строю, як у Тичини. Але є в мініятюрі Хлєбнікова дивна сила настрою і суцільність, що споріднює з піснею і леґендою: в одухотвореній картині — в час літа; ніби фраґмент Нестеровського полотна.

Хлєбніков досить випадково спілкувався з футуристами; але був закономірний «будетлянин» більшою мірою, ніж всі тогочасні поети, його одномовники. В його генії надлогічність і чудернацтво — ніби від тихого юродства, що колись, дзвенючи веригами і світячи плечима крізь рамтя, мучилось на снігу, в лютому морозі, босе — біля церкви, і в щирій безгнівності говорило страшні правди царям.

На жаль, поезії Хлєбнікова бракує найбільшої сили давніх юродивих: віри! В нього — нещасність долі і каліцтво таланту з скарбами «відунства» і феноменальною тямущістю, принесеною в філологію і поетичну творчість; додалося ж надум'я з шизофренности і подичавіння самотника-ерудита.

Він проголосив собі титул: «король часу Велимір І» (мов початок науково-містичної династії).

Протилежність до нього — Тичина: з творчістю в соняшній ясності думки і почування, без жодної риски маніякального нещастя і надуму богоцарськости в поезії.

Навпаки, цурався самої першости.

Товариство, яке мені діло,
чи я перший поет, чи ні?

Щоправда, самота гуманіста забулася потім, на президентсько-подібному кріслі в УРСР, політична вага якого, іронією долі, виявилася зовсім легка: чисто декоративна.

Але в ранній період далеко було і до передчуття драми; жив «інок» в манастирі поезії. З деякою візантійською піднесеністю всіх ліній духового космосу, повного акордности в образах світла. Ліріка процвіла, як паросток від огнища, над яким — хрести Лаври.

*

Футуризм розсварювався з красою клясичного спадку (за борт!), не розумівши значення її для прийдешньости, яку сам славив.

Про початок XX століття визначний мислитель згадує: «визвольної, революційної ролі краси ми не розуміли»; так само — при футуристах.

Викресливши духовну красу, першу «мову», якою правда з майбутности обзивається для нас, складачі футуризму сподівалися значення своєї поезії — для прийдешнього часу!

Потерпіли катастрофу в мистецтві: їх настанова, при всій обдарованості окремих поетів, наприклад, Семенка, була чужа їх омріяній будуччині.

ДВІ ГАЛУЗКИ В КЛЯРНЕТИЗМІ

Присвячена Г. С. Сковороді, збірка «Замість сонетів і октав» з'явилася тоді, як і «Плуг» (1920). Обидві — з паралелями до декотрих поезій «Соняшних клярнетів»: через настрій доби, провіщеної в Апокаліпсисі. Обидві — з відхилами від першої фази клярнетизму; «Плуг» далі відходить, ніж одночасна збірка, що зберегла для поетичної думки світоглядову орбіту попередніх років. Звідти збивається «Плуг» — до концепції північного подіб'я.

Також поетикою «Соняшні клярнети» і збірка «Замість сонетів і октав» спорідненіші; тут — великомірна квіткова орнаментальність мови, збережена навіть і в крайньому трагізмі.

Відомий проповідник, єпископ Ф. Шін, в есеї «Архітектура і куртуазність» зауважив, що орнаментація становить собою особливий символізм, який вказує на інший світ.

Вона розцвітає в збірках Тичини, хоч жорстокість революції вривається з півночі, руйнуючи життя; ще не віддає серце — того, що люблять, хоч морозні пазурі видирають мереживо, в якому зримо відсвічується сонце: з невидимого неба.

Вже в «Плуг», де теж збереглись, нехай і менше, значущі оздоби, — автор включає поезії, при яких серце похитнулось. І сама «поверхня» їх часом стає металічно рівна, з відблисками від пожеж; тіняться ж постаті з ґвинтівками і кривавими биндами.

Чуже, присвоївшися, нищить доброцінну окрасу і внутрішній світ поета, з обрисами властивого уявлення про події. На шлях лірики витупотіла маршова колона з соловоросбійних лісів, розкрикуючи девіз ненависти. І кинуто освітлення з півклярнетного стилю, щоб звеличити.

Туркоче сонце в деревах,
голубка по карнизу...
Червоно в небо устає
новий псалом залізу.

Але, проти месіянства комуністичного, ще в «Плузі» дужо і твердо звучать тони народної правди: про волю і цінність відносин особистості, душі — до вітчизни, і перед цим відступають найобітніші гасла колективістів півночі. Їм також протиставлено подвиги з нашої минувшини — в двох особах, що втілюють власну революцію, соціяльну і духовну.

Кого ж нам на Вкраїну ждать?
— Кармелюк.
— Сковорода.

Проголошено дожидання пророка:

Воздвигне Вкраїна свойого Мойсея...

*

Книжечка «Замість сонетів і октав» стала між чистою лірикою (наприклад, впровід: формою — сонет, скорочений в кожній строфі на один рядок) і гострою інвективністю. Побудова ж ніби винесена від хоричних партій з грецької трагедії. Але вже не хор — виразник народної думки і погляду поета, який сам проголошує відгук на лихоліття, що діється навколо, в трагічній п'єсі життя.

Весь час попарно йдуть: звернення чи прозований «вірш», з різними назвами, і постійна антистрофа до нього.

Здебільшого прозовірш, це — етюд сучасности; страхітлива сторінка її, фраґмент брутальної сценки з побуту, що розбиває звичні поняття людяности і закон. Далі, в антистрофі, думка відходить з глибокою скорботою до загального висновку, при зіставленні релігійно-філософських правд і всієї дійсности. Іноді відступи: в звер-

ненні автор торкнеться моралі чи політики, в антистрофі ж подасть ескіз розпачливого існування; таких відступів небагато.

Зрікаючись канонічної строфіки (передусім вершинної: в сонеті й октаві), Тичина також протиставляє традиційним темам і піднесеному оспівуванню їх, — розуміється, як в Петрарки, Аріосто, Спенсера, парнасців тощо, — жахливу щоденність революції, на самих низовинних її. Прирікає в зачині «прокляття всім, хто звіром став! (замість сонетів і октав)».

Через лірико-символічний малюнок висловлено різкий осуд сучасного здичавіння від єства червоної завірюхи.

Неможливо схарактеризувати Тичинині тексти виключною близькістю до котрогось античного трагіка. Одна прикмета, здається, від психологічної реалістичности Евріпіда, друга — з високої гармонії і просвітленого смутку хорів Софокла, третя — ніби в таємничій величі образів і суворості громадянської скорбі Есхіла; подібність до древнього виспіву розчинена в зовсім особистому способі компонувати розповідь.

Збірка з'являє взірець досконалого ляконізму, з крайньою «злободенністю» думок. Повно гіркої іронії про події, а обурення знаходить вияв, справді, в «багнетних» словах.

Жовчю і кров'ю почуттів (стриманих в інтонації найпрекраснішого складу, без жодного відступу в брутальність — від духовного аристократизму в його народному образі) збірка значно відрізняється від творів близького їй ряду, що належать Ш. Вільдраку, Р. Таґору, М. Кузміну.

ТЕМА ПЕЧАЛІ

Книжку зачинає «ніби-сонет», почасти анти-сонет, скорочений, оповитий пісенністю і трішки зрушений в прозопоезію.

Уже світає, а ще імла...
на небі зморшка залягла,
— як зайшла ж мені печаль!

Мова про печаль — давня в нашій ліриці. З несказанним болем, після чернечого сумування середніх віків (досить подібно до Петрарчиного з латинської прози), звучить вона в Сковороди, в XIX пісні «Саду»:

Ах ти тоска проклята! о докучлива печаль!
Гризеш мене ізмлада, как моль платья, как ржа сталь.
Ах ти скука! ах ти мука! люта мука!

Старчик терпів її, чи як свідок недолі, чи немов монах від чудиська чадного, що його проганяє голос неба, подібний до блискавки.

Мотив смутку розгоряється і в «Кобзарі», при картинах сучасного гріха і неправди новітніх іродів. Виголошено з такою дужістю, як колись в ченця Івана Вишенського, що скрикував:

О, земле запустілая і зарослая тернієм безвір'я і безбожія!

*

Плачте боголюбці і стогніте...

Де навіть і не вживав мних Іван самого слова «печаль» чи «тоска», або »мука», то почування його — це незміренний смуток при огляді змерзіння і огрішення, йому сучасного, під спокусою «диявола-миродержця».

З подібною потужністю скорботи склалися Шевченкові вірші — перед обличчям імперського гріха. Ота «печаль» горить майже, як розпука, що все ж не подужає пророчого серця.

Муко! Муко!
О, скорб моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о люту, зацькують!
Не зацькують...

Успадкувавши мотив з його джерелами для всієї збірки, Тичина музичністю злагіднює болі і перебиває їх; замикає в майстровиті повтори.

Промінні заори воралися в хмари.
Чую — фанфари!
— Як зайшла ж мені печаль...

Впомірковано її виголошення, в селянському звороті і зосередженості на звукоряддях.

Але чого накоїли з гарматами, затавровано в найрізкішому слові.

Заспів, як «замісто-сонет», близький віддзеркальністю до свого взірця, має перші дві строфи — в обрисі тернарної рими ніби в сонетних терцетах; ізголосся ж і повтор прокинуті окружно, при ямбо-хореїчному складанні.

ДУХОВНА ОСІНЬ

Основу розділів можна означувати також як «стих». Перший — «Осінь»; настрій його споріднений з книгою Шпенґлера, хоч тут мовиться про вижизнення культури взагалі.

На культурах усього світу майові губки поросли.

В суспільстві, в духові його — осінь! Як і в природі. Рано сутінки. Дехто, люблячи традицію, радить: на смітник сучасности про-

слати її, мов кармазин; придержувати голову, — мертва культура заговорить.

А листя падало. І голова на в'язах не держалась.

В символічному значенні, майові губки — показник тління; кармазин — лицарська героїка минувщини, якою пробують закрити знікчемнення сучасности; мішанка цегли і музики — еклектизм: із матеріяльщини технічної і духовної екстатики. Марні заходи, коли обсипається листя, по втратті життьової снаги в культурах.

З легкою посмішкою згадано еклектизм: «думали — перемежениться...» Але сам Тичина, як далі видно, теж прагнув поєднання, для якого мав «формулу», настільки ж чудову, з погляду стилю, як і відклончиву в сенсі.

Антистрофа до «Осени», — деклярації зневіреності в культурах, — коротка, з трьох речень, розміщених нарізно. Втомлений докір, коли співають на вулиці («ой, яблучко, да куда котишся»); мовляв, розбрід нації, але не слід кривитись на фабричну пісеньку, бо прийде краще; як за предтечею — Месія. Це не було в Тичини сподівання дуже пророче.

ЛИХОЛІТТЯ УСОБИЦІ

До теми впроводу наближається стих «Терор».

І знову беремо Євангеліє, філософів, поетів. Людина,
що казала: убивати
гріх! — на ранок з простреленою головою. Й собаки
за тіло на смітнику гризуться.

Після цього повторено рядок з віршу-впроводу:

Лежи, не прокидайся, моя мати!

В розпалі громадянської війни, 1919 року, коли російські суперники жерлись на степах і сама Україна, крім битви проти них, охопилась усобицею, спричинницею поразки, а над всім, звичайно, вивищувався червоний терор, — Тичина занотував вислів:

Велика ідея потребує жертв. Але хіба то є
жертва, коли звір звіра їсть?

Сили, роздрібнені вкрай, нищилися в самозгубному пожарищі. Наведений вислів сьогодні звучить тривожно, як і тоді. До всіх, що захоплені смертною сваркою і оспівуванням її, сказано:

Жорстокий естетизме! — й коли ти перестанеш
любувати з перерізаного горла?

Світоглядові обриси для модерного українства Тичина вивзорив з наслідда Сковородиного і Шевченкового; від живого гуманізму християнства. Згодом, в обвальних подіях, через слабість вдачі і терор, пішов схибленою і пропащою стежкою, між декораціями «слави», що скоро згорять.

Мабуть, найтривалiша в нас — арена усобиці, нестримної, хоч вистарілої в джерелах ворожнечі, як між домами Монтеккі і Капулетті. Романтизуються різниці і приводи для відрази, з певністю права на гегемонію, без натяків на компроміс, ніби гріх. З незгодою всіх інших груп чи осіб на домагання кожної, нуртує перманентний розрух. При вартостях діячів: розумі, відвазі, діловитості, патріотизмі, при досягненнях окремиць і збірнот, — кожна, діючи в найпевнішому напрямку справи і підпадаючи під прокляття усобиці, мимоволі розлагоджує справу в її інтеґральному вигляді.

Колись автор «Слова о полку» сказав повну правду про лихо, що з того часу розвинулося в історичну недугу.

*

Творчість суцільна постала давно: врівночас усобиці.

Докоряючи, що люди скорі проливати кров за провини, Володимир Мономах нагадує: «Господь наш, володіючи і життям і смертю, согрішіння наші понад голову нашу терпить».

Основа в світогляді Мономаха — заповідь про милосердя. На формально-«войовничий» погляд, могла розмагнічувати; насправді ж — навпаки, битви, керовані державцями з вірою в милосердя Христа, були переможні: при Ярославі Мудрому, Сагайдачному, Хмельницькому. Також — слава Січі, поклоненої до Пресвятої Покрови.

Тут є тайна, що її неможливо пояснити з прямолінійною логічністю. Відкрита словами Біблії: «не від многости війська буває перемога на війні, але з неба проиходить сила» (I Макк. 3:19).

Віра в небо Христа наснажує тисячолітній світогляд письменства. Тичинина збірка звучить в унісон до «Повчення» Мономаха і писань Сковороди, навіть при відступі поета від віри.

Опис гармонії світобудови в «Повченні», здається, попереджує пісні старчика і лірику Тичини; — «як небо устроєне, чи як сонце, або місяць, чи як зірки, і тьма і світло, і земля на водах положена, Господи, Твоїм промислом!»

Відчуття чудесности — ніби в клярнетизмі.

Силою милосердя і самопожертви здобувається найбільша перемога над звірськістю в людях; передусім при сімейних святощах, охоронниця яких — мати; недарма ж відклик до неї кількакратно повторений. Як і в «Кобзарі», основна ідея: «будьте люди!» — в різноманітності образів проходить, мов огненною ниткою, пронизуючи цикл.

ПОРЯДОК ЦІННОСТЕЙ

Провіщення загальнолюдського в Тичини не є відхід до абстракцій, від гіркої щоденности, де люди терплять. Ні, виражено конечність пригнуздати усобицю, як причину погибельного безладдя. «Замість сонетів і октав» — остання в той час і розпачлива спроба ге-

нія в нашій лірици: остерегти і усовістити, щоб схаменулись; промовити до найзаповіднішого спомину з сім'ї. Поставити одних перед одними, щоб дивились просто в очі; зворушити словами, з яких краплють сльози і кров; розбудити добрі почування, прикидані обламками душевних руїн, що заподіяні в житті кожного.

«Замість сонетів і октав» — найвищий маніфест людської особистости, що тоді втілювала в собі сумління нації.

Антистрофа, в першому з трьох уступів і в останньому, містить протиставлення: техніка і людська душа, освіта і душа людини, що її дзеркало — **очі**...

> Аеропляни й усе довершенство техніки — до чого це,
> коли люди одне одному в вічі не дивляться?
>
> ———
>
> Університети, музеї й бібліотеки не дадуть того,
> що можуть дати
> карі,
> сірі,
> блакитні...

Через тридцятип'ятиліття, в 1954, опубліковано есей найвизначнішого з сучасних істориків, Арнольда Тойнбі; і читаємо висновок: «світського культу науки не досить», — ніби ствердження Тичининої антистрофи, хоч, звичайно, англієць її не читав.

Колись, на світанні нового часу, визначено співвідношення вартостей; зокрема — в Петрарки, який застерігав, що хоч би людина звідала височину неба, широчину землі і глибину моря, коли ж не знає себе, то не знає нічого.

Сьогодні, вживаючи «довершенство техніки», засвоєної з Німеччини, можна людей «запускати» в простір і здобувати цінні наукові інформації. Однак, кружляння там і міряння «височини неба» даремні для вічної долі, якщо душі скалічені і змертвлені в безвірництві — при терорі і обмані, кріпацтві і злиднях.

Піраміди фараонів, слонячі батальйони Ганнібаля, римські катапульти, «грецький огонь», «Непереможна армада», «нова зброя» Гітлера, совітський «спутнік», — стали варіянтами для виразу немирної гордині, що в Вавилоні вежею передзначила свій занепад. Їх цінність є ніщота перед безсмертним скарбом душі.

Тойнбі писав: «...Ми знаходимо підвалину нашої західньої віри в індивідуальних людських правах, коли простежуємо цю віру в попередності до її історичних джерел. Історично, вона походить від ізраелітської віри, що індивідуальні людські душі були створені Богом і мають верховну вартість в Його очах (підкреслюємо, В. Б.), і від християнської додаткової віри, що Бог показав Свою любов до людських душ, викупивши їх через верховну дію самопожертви».

Це (виключаючи неточність слова: «додаткової») — означення того, в чому християнський Захід розходиться з силами червоноросійського соціотизму з його замість-релігією в культі знедуховленого «прогресу».

Захід, на вершинних піднесеннях, також не зводить письменство до служби при політиці, але зоставляє на сторожі індивідуальности з її правами: душі, як цінности вічної, найвищої на землі. Старий російський знавець Заходу зауважив: там суспільство має багато способів вільного вираження і тому — «ні для чого брати собі в прислужники красне письменство».

Вирішення державних справ Фльоренції, першозначних для несамовито пристрасного поета-ґібелліна, і навіть полагодження земного світопорядку становить другорядну річ в пляні «Божественної комедії», як найвищого взірця в нормативах поезії.

Від лівізного окрилля російської думки XIX століття проточився в письменство України — погляд, що виник з екс-теїстичної концепції життя. Він чужий першому покликанню мистецтва, що, включаючи подвиг в ім'я волі, кращого життя, справедливости, миру, таки зберігає головний напрямок до зірки з Віфлеєму.

В СРСР, після знищення вільної думки з її творцями, при червоному кагані і тепер — при партійній «семибоярщині», — КПРС, обрісши неправдами, як індик пір'ям, припрягає літературу передусім для політичної намови.

В нас почався спад наймогутнішого надхнення, при невластивому співвідношенні цінностей. Письменство подрібнювалося, втрачаючи великі духовні форми і чинники творчости (зокрема — для епосу і роману), хоч в інших виглядах розвиток приносив плоди.

Тичина відновлює властиві джерела — перші для поезії; і якраз тому суспільна тема освітлена благословенно, як не мріялось нікому з позитивістів і чужодумців.

СЮРРЕАЛІСТИЧНИЙ ПОДАТОК

Стих «Лю» повторює назву в звукописі, — на початку: «Сплю — не сплю. Чиюсь вволяю волю. Лю». Віддано ніжність почуття з півсну-півмрії; як і в ліричному вірші Тичини «La bella Fornarina» (1921):

> се сум се сон, лелію льо,
> льолюні я, лолюні —

Тема повторюється в філософському творі Тичини, того ж року.

> Живе — давно розпалось на клітини,
> клітина — в землю, в зелень, в шум.
> І той протест і той огонь, що був у них —
> тепер він зелень, шум.

І несподівано
птичка...
і все те гойдає, шумить і говорить.
(«Фуґа», 1921)
Марсель Етьєн! Марсель Етьєн! —
кричали з прапорами. Тепер
тліють в землі. Ти кажеш — і я умру?

І тільки пташка за вікном: тріолями, тріолями.
(«Лю»)

В звукописі — враження від першого сприйняття денности, ніби незнаної, після сну: при збереженому на мить уявленні з безмежности. І враз відчутно всю минучість земного.

А як же краса і невмируччість? — Пригадую (аж смішно):
повік з тобою! — заприсягала кохана. —

Проступає музично-філософський «аполлонізм» Тичини, з духовною спорідненістю людей, — супроти всіх різниць! — в енгармонійності. На відміну від взаємовідношення «трагедій і драм», як консонантних, подібно до явищ життя в раптовому з'явленні:

На стіні від сонця густорамне вікно,
як огнистий дієз.

Початок склався з півмаревного візерунку образо-музичности:

Півні (вікно) і повінь зеленого пива (крізь вікно) —
все звучить на О.

Геть через усе життя прослалося леґато
(гудок на заводі). Годі! Заголубій і на мою
долю. Лю лі-лю...

Це — композиторство в намірі, що почасти становить відгомін дадаїзму (Т. Цара та інші, 1916-24) з прагненням знайти обновлену мову для поезії, поза логічно-граматичною звичністю. Але переважає вплив сюрреалістичности, зв'язаної з ім'ям Ґ. Аполлінера, для якої дадаїзм був тільки зачином і не в осередньому русі. Потім її представляли: П. Реверді, П. Елюар, Ф. Супо; а також А. Бретон, Л. Араґон, які полонялись північною кошаркою і зневірялись нею.

Стих «Лю», здається, найбільш орнаментований в сюрреалістичному доборі серед всіх творів Тичини; але прикріплений до злободенности через різкі подробиці — прапори, заводський гудок і переміну:

— Вставайте! у місто вступила нова влада!

Хто? — можна здогадуватися з антистрофи, що прокинута в прапервісність плянети; по траві гострій, «як мечі», повзли потвори, в а той час:

— Хмари на сонці гралися безтурботні.
Ніжні форми дитинні! — витончені обриси! — кому
вони були потрібні?
Дикун, наївшися сирого м'яса, довго стежив
за ними незрозумілими очима й несвідомо нюхав квітку,
подібну до будяка.

Приклад допотопности криє натяк на модерний дикунізм, що його пробуджує «нова влада».

ЗНЕСВІЧЕННЯ КЛЯРНЕТИЗМУ

Стислими реченнями стих «Найвища сила» відсвічує філософічну «крівлю»: Тичинин універсалізм, в якому зв'язано правду національного визволення — з ідеями християнської культури. І протиставлено рухові, що запроваджує розстріл як помсту за протилежні переконання.

Відмова від помсти, в братерському прощенні, становить ідеальну візію клярнетизму, в світозборі всього змісту. Тому — відклик до Найвищої сили, від якої «добрішало небо» і над містом «величезний рояль грав», сповіщаючи про Великдень життя. Напроти божевілля-братовбивства, приходила могутність: добра, в духовній красі, що означується через музику, без якої соціялізм «ніякими гарматами не встановити». Ради музичного образу Найвищої сили зроблено в Тичини відступ від євангельської істини, що «Бог єсть Дух».

Між двома реченнями про музику читаємо: «Молюсь не самому Духу — та й не матерії». В цьому поетичному монізмі (теж — чи не з надією: «перемежениться») продовжено поняття про соняшні клярнети, як панмузичну потужність, з'явлену в гармонії світла, хоч тепер її вигляд пригас і вся світляна акордність потонула в збройній хуртовині. Кумір самісної естетики примерк і принімів.

Але, без екстатичности першої збірки, клярнетизм зберігається як життьова «міра речей» світу цього.

*

Мотив ворожнечі між братами постійний; в «Золотому гомоні»:

— Брате мій, пам'ятаєш дні весни на світанню волі?
З тобою обнявшись, ходили ми по братніх стежках,
Славили сонце!
А у всіх тоді (навіть у травинки) сміялись сльози...
— Не пам'ятаю. Одійди.

— Любий мій, чом ти не смієшся, чом не радієш?
Це ж я, твій брат, до тебе по-рідному промовляю, —
Невже ти не впізнав?
— Відступись! Уб'ю!

В часи збірки «Замість сонетів і октав» ворожнеча роззвірілася в хижість і нищення всіх, хто осуджує її. Автор чує примарний окрик: «Одягайсь на розстріл!»

Його твір протиставлений таборові, що гарматно впроваджує «перебудову»: насильство в ім'я привиду. Всяка нелюдяність осуджена в Тичини, особливо ж — червона, бо довела терор до системи пекла і в сні переслідує душі. Марно!

Шлях до кращої майбутности покладено через Великдень кожної душі. В алегоричній кереї музики, протиставленій гарматництву, Тичина вів вершинну ідею відродження: про право душі на неконтрольований збройними таборами — звіт перед Найвищою силою; славив цю ідею як суперницю комуністичної, що, приходячи з півночі, скеровувала владущі пазурі в святая святих духовного світу особистости.

Наступні десятиліття посвідчили: при відступі від Євангелії, безсилий був Тичина, як і однодумці Заходу, встояти на ґрунті гуманізму і дати справжню відповідь «чаромутству» комуністичних спокусників і хідців через ординський огонь Европи.

Гуманісти-безнебесники запали в духовний полон або бездоріжну кризу.

РИТМ ЛЮДЕЙ І ПЛЯНЕТ

Радість і лихо в жіночій долі заповнюють стих «Ритм» і антистрофу до нього. Хода двох дівчат — мотив, що обрамовує обидва настрої. В косах мак; враження, мов струнко рушають, світячи, «молоді плянети» в далечині.

Пливуть. Струнчать.

Сонця стають у коло. А від них майви
по всесвіту всьому.

Було улюблене уявлення про ритм, що будується в золотому вимірі, виражаючи найрадісніший тон буття світового: від «атомів утоми», як тут, і до танцю світляних часток, котрі

спіралять вниз, убік, у стелі...
Огні! огні!

І плачуть і співають промені у далині,
немов віолончелі.

Вібрують «мільйони сонцевих систем» і шумлять океани над океанами, — в їх ритмі повно діє Дух, який говорить:

Я Дух-рушій, я танк-такт...
(«В космічному оркестрі»)

Ритм, що і для сердець людських найжиттьовіший, коли вони — в такт, «немов сонця», далеко перевищує межі «ладу», діючи,

мов від таємних ключів, кожного разу до інших дверей, в різних сторонах життя.

Особлива ритміка клярнетизму промкнула всю збірку «Замість сонетів і октав», приєднавши її, прозовиту, до ліричних творів.

Дійсність, без лінійно-дзеркального відбиття і крапкових відповідностей, мусить «преобразитися», входячи в ліричний круг найвибранішими частинами, з яких викрояться, обгорнуті почуттям, видива клярнетного складу.

В зримості болючих півсимволів згадається плач матері.

Налила голодним дітям молока, — сама сіла та й задумалась...
А по гладищі, мов з очей незрячих, сльози покотились.
Одна швидше, вперед. А друга,
мов знехотя,
за нею...

Малюнок німого горя сполучено, через повтор наприкінці, з образом дівчат: мак в косах. Що було — дівоцтво радісне! а що прийшло — материнство в нещасті, серед світу, де влада звіря.

Речення не зриваються в відчай, бо внесено почуття народне — терпляче, велике силою проти лиха.

НЕПРИЙНЯТТЯ ПРІРВИ

Наступний стих дістав назву від баккхічного оклику, співзвучного з початковими словами: «Евое! — Творці революції здебільшого лірики».

Замісто культурнотворчого діяння, від самого початку з російського перетрусу імперії вийшла червона татарщина: «ком'ячейки», «ревкоми», «совдепи», весь страхітливий ґротеск, в якому її жорстокість знаходила особливу говірку, ніби бюрократично-душогубницький символізм.

Перенуртовувала в патос партійно-чиновницького деспотизму, через скасування прав особистости, здобутих за століття, починаючи від декабристів.

«Дійство» комуни заперечується в Тичини, який стверджує протилежну концепцію: лидина — скарб світовий. Тому:

Революція єсть трагічна лірика...

Пожежні лаштунки північної «драми» обкинули Україну, і от обвинувачують, що ви «контрреволюціонери».

Замісто протиставлення: революція і контрреволюція, Тичина розрізняє, що по-нелюдському і що по-людському.

Скажім, не буде зневаги до людей землі; праця коло хліба така відповідальна, що

За плугом ходити наші нащадки готуватимуться не менш,
як зараз ґотуються в балетній студії.

Вершинний афоризм хліборобського Орфея!

Вґрунтовано революцію духовну, з перемогою над собою: якщо подолати звірство в серцях — зникнуть потворності суспільства. Вдосконалиться індивідуальність до міри, коли для виразу необхідна лірика.

...На людину, що не вмітиме пісні, дивитимуться
як на справжнього контрреволюціонера.

В антистрофі до «Евое» незгода з комуністами виражена непрямо: через протиставлення ідеальної організації.

Приставайте до партії, де на людину дивляться як на скарб світовий і де всі, як один, проти кари на смерть.

Вираз — фігуральний, в неприйнятті Еркапе з її рівнялівщиною «маси» та інфляцією життя; коробка сірників коштувала мільйони, а життя людини— ні копійки.

Автор, шукаючи правди, відчував на собі гострі погляди.

Хай вас називають творцями за шторами, сантименталістами...
Хіба це так важно?

Бачачи відсталість, як причину винувачення, автор згадує, що тітки і досі висипають попіл у кропиву; рідко на город.

*

Наступний стих — етюд міста в громадянській війні, побут (картина вулиці), в якому крайнощі: насильство і квієтизм. Подробиці від оточення чергуються з психологічними рисами.

Молодий новеліст: — не хочу, не можу писати!
Місто гнітить, життя нервує.
Я мовчав. Поблизу десь бомба...
— Якби отак, знаєте, на село. Скупатись, по росі походити.
«Бий саботажника!» — прочитав я на 'дному з плакатів.
А за нами старчихи,
простягаючи руки. —

В безодню ввергла революція; і тому немає серед незгідного народу «контрреволюційности», в понятті, що вцвяховують комуністи через плякати, а є заперечення біди. Голодні старчихи пішли жертвами революції: їх право на життя в цьому безвинному стражданні — більше, ніж її — в кривавій кривді, якою кричить з плякатів: «бий!» — гублячи переважно невинних. Від голодних бабусь тільки благання про кусник хліба.

Про виправдання зла високою метою говориться в Тичини далі, з різкістю і гіркотою; як в Достоєвського, що довів: жодна перебудова не принесе щастя, коли здійснюється через пролиття безвинної крови і тим себе стверджує. Вона не має виправдання, при всіх вселюдських провіщеннях блаженства в «едемі» на землі; навпаки, вже засуджена як спричинниця нещастя для майбутности.

Часто плякати ганили «гідру»; алеж нею обернулась революція для неперечислимих жертв, безсудно страчених, тільки на випадкову підозру, і нереабілітованих досі.

Молочка! — плаче дитина, а тут же й хліба за душею нема.

Хто скаже: що єсть контрреволюція?

Запитання має в собі відповідь. Для голодних дітей, що конають, Жовтень, носій загибелі, є контрреволюція і ворог: це — його природа. з погляду людського ставлення до людей.

Рядки в антистрофі — провісні; Жовтень відкрився як дітомор, при сценічно «дітолюбних», з бенефісами супостатів, ширмуваннях справи. Занапащено мільйони малих в роки його «бенкетування» (1918-22), наступні мільйони під час ліквідації господарів і в голоді 1932-33 на Україні і 1933-34 на Кубані, підступно підстроєному; також в народовбивствах 1944-46 і пізніших розорах.

Невідомо, чи хоч раз комунізм пожалів котрі з безлічі безвинних, ради їх дітей? Навпаки, роками і їх обчорнював, мстив на беззвітних свій злочин проти їх батьків; зрештою теж нищив.

Здогад поета: що найперший «контрреволюціонер» є голодне дитя, виріс в символ незміренного трагізму над совєтчиною.

*

Зображення в збірці не підгорнуте під жодну рамку стилів. Вірність його — над поняттями про «реалізм», і становить цінність, знану в поезії задовго до народження «ізмів». Властиво, збірка Тичини далека від контрреволюційности в вигляді «жупела» і в сенсі «крамоли». Тут поезія, походячи від життьового горя, відбила явища в істотній характеристиці.

Образ світу ще не втратив духовної природи для людини: не зрушився з свого зосередження, де, здається, надсвітній голуб прилітає до святині, вкріплювати її світляною силою, — так близько до правдивости віковічних молитов і пісень. Не збіднів ще образ і не знизивсь на мертві лінії, наведені з матеріялістичного книжництва, що пнулося пояснити світ через мереживо знедуховлених абстракцій, відводячи думку від найсправжнішого.

Ще вибірний вислів визрівав з почуття, мов плід, і містив, стиснувши до щирих зерен, весь зміст живого виростання, повного болів.

ЗНЕВАЖЕНИЙ ЗВ'ЯЗОК

Назва: «Шовіністичне», для наступної частини, звучить іронічно і скорбно: нею ж дражнять нашу волю шовіністи з півночі, що замінили панславізм на панкомунізм: як запону при зневоленні націй в імперію.

Але гірко відзначився гріх нашої сварки, зректись якої неспроможні, навіть терплячи від чужинців найсутужніші утиски і здирство.

Беруть хліб, угіль, цукор і так, немов до чарки,
приказують:

— Ну, хай же вам Бог посилає... та щоб ми ще нераз
на вашій землі пироги їли.
А ми, позиваючи сусіда за межу, одказуємо:
— Дай, Боже, дай...

І грабіж, через який «хліба за душею нема» для дитини, не спинив усобицю: вдомувалася, як нещастя; ніби немає признак, а раптом — знов перед очі!

Іноді так: небо ясне, а з стріх вода капле.

Політичні групи, хоч протилежні, від прив'язання ж до одного клопоту, з відчутною сполукою мають спільну виворотність, мов присудженці в «Божественній комедії».

Праві йдуть назад, але голову намагаються держати вперед.
Ліві мчать уперед, але голову скрутили назад.

Розсуд поета — над їх напрямками. Не «центризм»; радше вислів доброго життьового зв'язку всіх, і найгостріш розсварених. Як ні в кому тоді, в Тичині втілювався знехтуваний зв'язок, який всупереч доктрині клясоворожости і горлопередирання, становив правдивішу силу, ніж горді суперечності.

Його, невмирущого на Україні, страхаються комуністи; нищать огнем і залізом, тавруючи, ніби «буржуазний націоналізм», хоч той зв'язок — сила життя і має характер зовсім відмінний від буржуазности і також концептивної націоналістичности, в значенні, що надають партії.

Для відчуття єдности народу, проти всіх поділів, Тичина був речник, в роки навісної розсварености.

ВИСОЧИНА КУЛЬТУРИ І ЦИБАТІСТЬ

Від розділу «Іспит» змістові нитки відтінюються в минувшину, до суперечки: Захід і Схід; до духовного фону.

На відміну від речників російських, в Тичини клярнетного періоду немає гордовито-заздрісного протиставлення Західній Европі і культурницького дуелю з її творцями.

Не боліло, з мареннями, питання, від якого скипав і мучився Блок; не привиджувавсь на Заході терен суперників. Ні! там — материзна культури, спільна з народами.

Одночасно ж обпікала несвітська гіркота від того, як північний націоналізм сплюндрував Україну, самовиставляючися в поезії.

І Бєлий, і Блок, і Єсєнін, і Клюєв:
Росіє, Росіє, Росіє моя!
Стоїть сторостерзаний Київ
і двісті розіп'ятий я.

(«Плуг», 1919)

Довелося боронити гідність рідного здобутку, коли презирливці вистанули з Заходу; тоді в Тичини — іронія, без ненависти.

Тільки що почали ми землю любити,
взяли заступа в руки, холоші закачали... —

(так було ! — очищували «малоросію», штучно втримувану в дичавині). Аж ось:

...Щонебудь їм скажіть: вони питають, чи єсть у нас культура!

А навколо злидні — як гудина, як гич! А навколо
земля, столочена, руда...

Відповідь про культуру дано в реченні:

Тут ходив Сковорода.

Учитель апостолічний: не в самій доктрині і моральному відродженні культури, але і в скріпленні їх безперервними подвигами, коли повністю виконано: — зостав усе і йди за Мною! — в філософії і щоденності. Не як утрата, а радість найбільша.

Висока культура є культура добрих людей; в противності до цього, її височина привидна, єством низька, мов ліс.

Технічно обвішані жорстокі люди Гітлера зворушували серед бідноти з колгоспів України — скорбний жаль. Бо від людськости культури далеко відстали, подібно до червоних «анахтемів», хоч, відмінно від тих, прийшли з західньої сторони, звідки ждалося здобутків доброго поступу.

В трактатах Сковороди замкнута проста і найдобріша мудрість, що скарбує світло неба, відповідаючи народній вдачі: то зосередження високої культури, іспит якої витримали давно, навіть почали забувати.

Антистрофа нагадує про співані твори, — подібні складав Сковорода:

Найглибший, найвеличніший і разом з тим
найпростіший зміст, укладений на двох-трьох
нотах — оце й є справжній гімн.
Без конкурсів, без нагород напишіть ви сучасне
«Христос Воскресе».

Відповідь дано в протиставленні: відданість добрій правді, на стежках Сковороди, в самозреченні, пробудницькій і очисній праці — проти бездушности і жорстокости, що, столочивши землю, скривавила її рудою; також і в пробачливому неприйнятті чужої зневаги з «покурювання крізь пенсне», від комісіонерів зовнішньо-формальної культури життя, духовно вивітреної.

Культуру бачать, якщо розмовники в манжетах.

О, певно! — автор пам'ятає про вичищення гичі. В нього добродушний гумор про захожан, що не можуть розглядіти справжньости.

Але немає суперницького: «Европа і ми», чи натяку на протизначний месіянізм. Просто, розрізнення між «цибатістю» і височиною культури, що твориться від незлих сердець і негордих.

ГОЛОВОНІГ, ЩО ДУШІ ГАСИТЬ

Прибравши події в ліричну одіж, з розмовами і роздумами, Тичина означив найгіркіше в тогочасній громадській думці.

Це — конфлікт між особистістю і чужою силою, що злютована в державі, як нація.

Згадаймо болючий розбір, з індуського погляду, виконаний в «Націоналізмі» Р. Таґора:

«Я ціню і люблю англійців як людей. Вони дали світові багато мужів великого серця, — великих теоретиків і практиків. Вони дали велику літературу».

А далі:

«Як нація ж — це для нас густий задушливий туман, що застилає й саме сонце».

Окреслено систему правління, властиву для «організованого егоїзму цілого народу», з діяльністю елементів «найменш людяних». Хоч зразу ж Таґор застерігається, що англійський уряд, як система, належить до найкращих; про найгіршу імперщину, російську, згадки немає.

До чого осоружна стала, як білоцаризм, свідчать повстання народів-неросіян, що воліли смерть, ніж жити при ньому.

Шани заслуговують особистості росіян в численних плеядах: творці музики і вчені, релігійні мислителі і письменники, без яких література новітнього часу не знала б декотрих найістотніших сторін в освітленні бездонної глибини душевного життя; природники, філософи, історики, мовознавці, артисти, малярі, — багато чудесних постатей прийшло в світову творчість, принісши шляхетні прикмети народної вдачі, в подвигах для вселюдського розвитку. То — особистості з великого народу, без відношення до державної машинерії.

Але організовані в політичний механізм, як нація, росіяни виявились найдикішими після монголів.

Достоєвський склав віщі слова про алегоричну «тройку»: вона «несеться стрімголов» і, можливо, до загибелі в «скаженому, безпардонному скаканні»; від неї сахаються «зовсім не з шаноби», але «від жаху, а можливо, і від омерзіння»; зрештою, стануть стіною і спинять «божевільну скаканину нашої розгнузданости, зглядаючи спасіння себе, просвіченості і цивілізації».

Вскакавши в Україну «тройкою»: еркапе, совдеп, чека — червона імперщина впровадила, як норматив і дію на висоті історичного покликання, вбивство, без огляду на безвинність людини, її сім'ю і право домагатися куска хліба, зберігати свою правду, волю, віру; також без огляду на істотність людську, що повинна мати етичні основи життя.

Всюди розклеєно малюнок: «людина людину коле».

Скасовуючи споконвічні підвалини моралі, машинерія росіян вселяє свій крикливий «зміст», в якому немає людяности, бо витіснена тією, — як означив Таґор, — подібною до головонога «абстрактною владою, що розпросторює свої присмокти на всі сторони і навіть у далеке майбутнє». Червонопартійний царизм обпадає душі схоплених народів і гасить їх духовне світло, заміняючи примарами, аби панувати.

На півдні комуна як концепція терпить поразку; перемагає як маса північних баґнетників.

І серця своїх «маврів» розбиває в гробову руїну.

Приятель Тичини М. Хвильовий в строго об'єктивних сценах, хоч охоплених полум'ям імажіністичної романтики і вкрай насичених лірикою, відгорнув завісу з-над того вбивства душі («Сині етюди», — «Я»). Концептивний комуніст силою логіки свого служіння приходить до розп'яття найсвятішого, що є в його серці: виконуючи матеревбивство.

Зміст збірки «Замість сонетів і октав», від якого потім автор відрікся, — продовжено в новелях Хвильового, що відходив від комунізму, в той час, коли Тичина йшов туди, гнаний пекельними вихорами з народовбивства 30-их років.

*

Початок «Порожнечі»:

Умиваюсь. Вода — мов металофони. Занавіска —
вітер з прапорами.

Надходить сила без живого обличчя і жалю: про неї відгуки в селянській вимові.

— Ну, кажу ж вам: місто кругом оточене.
— Ой, світе мій!..

———

— А це вчора робітники на заводі...
(— — — виразно чути канонаду).
Буде дощ.

В атмосфері вбивництва — в пошесті, якою обвіяли Україну комісари, замінивши «отруту людоненависництва», згадану в книзі Б. Лівшіца, іншою, стократно злішою, з технічною системою смерти і навчаннями про неї на безлічі прикладів з кольоровими ілюстраціями, як треба коїти душогубство підряд, без юридичної підстави, — психіка збірнот сколихнулася страшною хворобливістю.

В антистрофі — означення безмежної руїни, що заподіяла червоноросійська революція.

Все можна виправдати високою метою — та тільки
не порожнечу душі.

В духовній пустоші, мов гробовищі, лютують демони; «звір звіра їсть»; все найсвятіше зневажене.

Стріляють серце, стріляють душу — нічого їм не жаль.
Посиротівши, дитя ще не знає свого горя.
...Сіло собі край вікна, засунуло пучку в рота,
маму визирає. А мати лежить посеред улиці
з півхунтом хліба.

Весь патос, весь заклик і найболючіший протест, зосереджений в збірці, спрямовано проти комплексу вбивства і його поширення. Духовний герой збірки — «людина, що казала: убивати гріх!» Якраз її розстрілюють наступної ж ночі і кидають на поталу псам, що за тіло гризуться. Тоді скрик розпачу: «лежи, не прокидайся, моя мати!»

Тичина як поет передзначив, що революція, принесена з півночі, на свій стандарт перештамповуючи душі, спричинить загибель доброго почуття людського, чому ж люди і наблизяться вдачею до хижаків.

Одночасно в Індії — поет, щойно згаданий, зауважив про людину: цей «сучасний продукт» до того явно відзначений «печаткою фабричного виробництва, що Творцеві нашому не легко буде визнати ... істоту духовну, істоту створену Ним по Своєму образу і подобі».

З різних країв сучасности зміни відбувалися в одному напрямку: згашення людської душі.

ПРАВДА ПАРСІФАЛЯ І СТАРЧИКА

Заключний стих — скарга на силу здичавіння, що докидалась рости в щирій пшениці людськости.

Болісна нужда тодішніх років відживає в рядках; це, мабуть, «реалізм» Тичини. З одного речення обкинеться обрис синтези.

Над двадцятим віком
кукіль та Парсіфаль.

Шукач святині, лицар — в подвигах віри; і проти нього — занечищення дикістю.

При стороні високого ідеалізму був сковородинець Тичина, проголошуючи революцію в духовному світі особистости: незміренно вірнішу, людянішу, пліднішу, ніж весь душогубницький катаклізм Леніна і Троцького, взагалі вся «каша» з пекла, що заварили на півночі.

Збірка «Замість сонетів і октав», — тоненька книжечка, — як маніфест української ідеї гуманітарної революції, на терезах правди Божої і людської важить більше, ніж всі стотомові шафи творів т. зв. «клясиків« марксизму і людоморизму, що їх, наприклад, поет Єсенін категорично відмовлявся читати при всякій погоді.

*

Перші рядки антистрофи означають автократизм совєтчини, як псевдо-революцію:

Грати Скрябіна тюремним наглядачам — це ще
не є революція.

В уявленні тодішнього Тичини, автократизм якраз і становить жахливу контрр е в о л ю ц і ю проти життя душі, що потребує музики

як приєднання до гармонійної і чудесної краси правд від Найвищої сили. Замість цього, позбавивши правд і охопивши життя тюремщиною, грають прометеїчну симфонію для ключарів. Та навіть, якби і в'язні чули, більш того, з наказу тюремників прикипали слухати, — їх дійсністю зостанеться неволя!

Відбираючи істину і свободу, автократизм не переістотнить і не зверне життя в свій напрямок назавжди; він чужий, хоч припрядається.

Орел, Тризубець, Серп і Молот ... І кожне
виступає як своє.

Що слугували під несвоїми сузір'ями наші «самоотвержені», — відомо. І все ж Тризубець зоставався найсвоїший для більшости! Свідчить, між іншим, і «твердокам'яний» антинаціоналіст М. Скрипник, в той час друг Леніна і адепт північної революції для України:

«Взагалі інтеліґенція — особливо селянська, дрібна інтеліґенція, а також селянство і міщанство й досить широкі верстви навіть робочих — вся ця більшість місцевого населення України (підкреслюємо, В. Б.) з перших кроків революції була під все зростаючим впливом різних партій соціял-патріотизму української фарби.» *)

М. Скрипник ствердив також, що той всенародний рух був силою з справжньою революційністю.

Хоч ішов Тризубець в суверенному праві як свій, але настала поразка, бо різно імперські табори в збройній розгрі зіходили до червоного знаменника, — табори ж українські часткувалися без перерви.

Мало того! — зруйновано найбільшу вартість. Про неї мова в заключній антистрофі:

Своє ж рушниця в нас убила.
Своє на дні душі лежить.

Як посеред вулиці мати, що їй куля пронизала груди; в руці — півхунта хліба для дитяти, коли воно дожидає край вікна.

Убито людяність: від того розпад і поразка на довгий історичний період; тому в останньому реченні твору Тичина з мертвяцькою посмішкою, під якою сховав невигойну душевну рану, вголос намислювався: чи й собі поцілувать пантофлю червоного «папи»?

Здавалося йому: все скінчене, раз своє серце вбили. Замість Парсіфаля вибрали кукіль. Біля гробниці народної правди вже — не життя. Лише трохи тіней, без історичного значення.

Помилився; бо сили майбутности зріють.

А червона пантофля, яку він поцілував, таїла в тканині трутизну, що вкинулась йому, наче духовний параліч, і змертвила орфеїчні струни в серці.

---

*) Начерк історії пролет. революції на Україні, «Червоний шлях», ч. 1, 1923.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ: АНДРЕ ЖІД

C'est avec les bons sentiments qu'on fait de la mauvaise littérature.
Андре Жід

Ця стаття спізнилася до дати (десятиліття смерти письменника в лютому ц. р.), але зваживши, що світова преса цю дату відзначила, а українська, здається ніде — ні там, де він міцно затаврований «фашистом», ні тут, де ім'я Жіда ніколи не було популярним з причин, які будуть зрозумілі з дальшого викладу, автор вважав доцільним надрукувати її з запізненням, бувши того переконання, що постать Андре Жіда, його діяльність як людини й письменника стільки ж цікаві для української літератури, як і для будь-якої іншої.

*

У січні ц. р. паризький тижневик «Arts» звернувся до кількох молодших письменників, перші твори яких появилися вже по смерті Андре Жіда, з трьома питаннями, які визначали місце письменника в сьогоднішній французькій літературі:

«Які книжки Жіда Ви читали? Чи мав він на Вас вплив? Якого значення надаєте Ви йому сьогодні?»

Усі вісім письменників, що взяли участь в анкеті, одностайно ствердили, що вони читали всього Жіда, але також одностайно, хоч і в різних формулюваннях, заявили, що він на них безпосереднього впливу не мав, в тому розумінні, щоб цей вплив позначився на їх творах. Визначний стиліст, Жід уже для свого часу був занадто клясичний, не бувши ніколи новатором, щоб мати такий вплив, як, наприклад, його раніше померлий сучасник Марсель Пруст. Зате всі опитані письменники визнають великий вплив Андре Жіда в інший площині — духовій, чи, сказати б точніше, — моральній, і на них персонально, і на всю сучасну французьку літературу.

Одна з відповідей звучала так: «По смерті він лишається в моїх очах своєрідним граматиком моральної думки, якого, не ризикуючи, можна рекомендувати до читання молоді, що занепокоєна сама собою...»

Важко було б цінувати, наскільки цей короткий діялог кількох письменників точно визначає місце Жіда в французькій літературі, але, може, це не так і важливе, як те, чи має Жід сьогодні якесь

ширше значення, понаднаціональне, щоб про нього варто було говорити й на сторінках українського журнала.

З того, що мені трапилося з Жіда читати, мене захоплювала тонка, як мереживо, а заразом і складна архітектоніка його романів, передусім «Фальшивомонетників», а також і «Підземель Ватикану». А поза тим приваблива й глибока простота, не в розумінні легкости, а в розумінні відсутности штучного, прикрас і того, що я назвав би позуванням, коли автор наче боїться, щоб читач його не забув, і все старається нагадати про себе. Жід не писав, як він сам каже, «знеособлених» творів, але ніби самоусувався, так що, як вони взагалі мали діяти на читача, то тільки в тому напрямі, щоб допомогти йому «ясно бачити й пізнати самого себе».

Але не стоїть у нашому пляні аналіза окремих творів Жіда, і якщо ми в дальшому зупинятимемося найбільше на одному з них, то це буде не котрийсь з його романів, а «Щоденник», який поза всяким сумнівом лишається найбільшим його твором, бо в ньому Жід як письменник і передусім як людина стоїть перед проблемами не тільки його часу, а й більш тривало актуальними. Якби простежити, як Жід ці проблеми розв'язував, то в багатьох випадках можна було б ствердити, що він не дійшов до того, чого хотів, а не одне здавалося б наївним, бо й сам він визнає в себе «брак почуття реальности». Одначе у випадкові Жіда суттєвим є не так те, до якої розв'язки він дійшов, яка його людська постава перед невідкличними питаннями, які ставить перед кожним таке складне людське життя. В кінцевому рахунку, і то, здається завжди, він сам доходив висновку, що знайшов не те, чого хотів. Звідси його знаменита фраза: «Вір тим, хто шукає, сумнівайся в тих, хто знаходить». Очевидно, цей висновок зроблений передусім з власного досвіду. Але тут міститься основна риса методи Андре Жіда: постійний моральний неспокій, який годі вдоволити абиякою догмою.

Для нього важливим було, отже, не те, що знайдеш, щоб на ньому заспокоїтися, а сам процес безнастанного шукання, вірність самому собі й одвертість у відповідях, незалежно від того, чи вони подобаються іншим, але в першу чергу й самому собі. В результаті — всіх хвилювали ходи його думки і непокоїли, як тих, в оточенні яких Жід був близькою людиною, так і тих, у кого він хвилево сподівався знайти спільні погляди і з симпатією до них наближався. Кінчалося звичайно обостороннім розчаруванням. Це особливо яскраво ілюструється періодом недовготривалого Жідового захоплення комунізмом, про яке мова буде окремо. Але в одному не можна було ніколи сумніватися: в щирості Андре Жіда. Йому йшлося тільки про відповідь для самого себе, а не про шукання послідовників, щоб наставляти їх на «вірну» путь. У «Щоденнику» від 3 червня 1924 знаходимо таку нотатку, щирість якої поза всяким сумнівом:

«Я хотів би тим, хто мене читатиме, дати силу, радість, мужність, недовірливість і прозорливість, — але передусім я уникаю вказувати їм якийсь певний напрям, бо я того переконання, що вони його можуть і мусять через самих себе (я майже сказав би: в самих собі) знайти. Критичний дух і енергію — ці дві протилежності розвинути одночасно. Звичайно між інтеліґентними людьми трапляються лише паралітики, а серед активістів лише дурні».

У цій безпосередності і заразом небажанні, щоб усі конечно думали так, як Жід, безумовно міститься великий чар і, якщо взяти до уваги високий інтелект, — його неспокійна і небезпечна для догматиків притягальна сила. Тут Жід виходить понад ролю письменника, як людина, що не так творами, як своєю «присутністю» в літературі здобула собі місце, як висловився один з згаданих на початку письменників, своєрідного «директора» або «папи» французької літератури.

*

Дійсно десять років тому (19 лютого 1951) Жід помер на вершині своєї слави. За кілька місяців до смерти, з нагоди вистави в Комеді Франсез інсценізації його роману «Підземелля Ватикану», Париж улаштував у цьому театрі таке вшанування Жідові, як колись Вольтерові. Приблизно тоді ж шляхом загального опитування, яке люблять часто влаштовувати французькі газети, Жіда визначено «першим серед живих французьких письменників». У 1947 році він дістав найвище літературне відзначення — нагороду Нобеля.

Від цього всього відокремлює нас якесь одно десятиліття. Що лишається від Жіда в французькій літературі сьогодні, про це писано в десяту річницю його смерти, але чим актуальна спадщина його й поза межами Франції, на цьому варто зупинитися.

В есеї про Вольтера Поль Валері говорить, що кожна культурна нація висуває ряд імен, які підносяться понад національне значення, стаючи універсальними. З французів він називає Монтеня, Паскаля, Вольтера ... Літератури, що мають такі імена, належать до світових. У Валері мова про тих, чиє всесвітнє значення стверджене століттями. Але хто, не ризикуючи бути легковажним, з певністю може говорити, як довго триватиме вплив на духове формування світу сучасника? Жід все ще наш сучасник, і тому можемо говорити тільки про актуальність його сьогодні.

*

З уже сказаного попереду ясно, що Жід як не шукав собі однодумців, вважаючи, що треба насамперед знайти себе самого, так і не мав їх; так само ж при настанові на повну одвертість будь-якою ціною йому трудно було зберігати довготривалу дружбу. Виняток

становив лише один Поль Валері, з яким Жід зберігав сердечну дружбу від юнацьких років до смерти першого (1945). Це можливе було, мабуть, тільки тому, що дві рівновеликі інтелектуальні постаті, такі протилежні одна одній, вдоволялися тільки конфронтуванням різних поглядів, не намагаючись навертати іншого на своє. У їх листуванні і «Щоденнику» Андре Жіда зафіксовано багато таких конфронтацій.

В одній розмові з Валері Жід висловив думку, що він відібрав би собі життя, якби йому заборонили писати. На що Валері відповів: він зробив би те саме, якби його змушували писати. З цієї ніби парадоксальної протилежности думок можна робити висновок про спільну для них підставу: для обох ішлося насамперед про свободу їх особистости. Але рівночасно є ґрунтовна різниця в поставі обох письменників до поетичної творчости. Валері скептик, і для нього остаточне довершення твору річ несуттєва або й неможлива, йому вистачає відчувати, що він може це зробити. Більше того, його скептицизм сягає так далеко, що заважає написати щось закінчене. Для цього, як зрештою того вимагає всяка мистецька творчість, потрібне захоплення, в зерні якого мусить бути щось від наївности, якої у Валері немає навіть у натяку. Скептицизм, доведений до цієї міри, руйнує твір, ще заки він може оформитися в уяві автора. Для Валері, якби він хотів почати, наприклад, роман, була б неможливою вже кожна перша фраза, яку йому трудно було б занотувати на папері, бо він сприймав би її як банальність. Тому мистець у ньому доходить до самозаперечення, і не випадково спадщина Валері, що по-своєму залишила глибокий слід на формуванні европейської духовости, як вершинне витончення інтелекту, — складається з небагато поезії, кількох есеїв і фраґментів, афористична сила яких особливо гостро виявлена в «Злих думках». Тому зрозумілий інтерес Валері до методи Леонардо.

Інакше в Андре Жіда. При всьому його критицизмі він любив смакувати і вмів цінувати чужий мистецький твір, без заздрости, яка часто властива мистцям, і без упередженої думки. У нього були свої улюблені автори, якими він не переставав захоплюватися все життя: Ґете завжди брав з собою в дорогу, раз-у-раз повертався до Шекспіра (обох їх перекладав). До числа улюблених належав також Достоєвський, щоб обмежитися переліком тільки найбільших. Але умів Жід належно цінувати й сучасників, об'єктивно визнаючи їх талант, навіть коли вони не було йому симпатичні. Надзвичайна з цього погляду нотатка в «Щоденнику» про Кльоделя, з яким Жід перебував у довголітній ворожнечі, надзвичайна своєю одвертістю:

«Сидячи проти Кльоделя, я відчуваю тільки свої слабості; він опановує мене; він повисає надо мною; він має більше бази і більше поверхні, більше здоров'я, грошей, генія, сили, дітей, віри і т. д., ніж я. І я думаю тільки, як вислизнути».

Тут є іронія і в'їдливість, але й так само щире визнання, без заздрости. Жід — гостро критичний інтелект, але не скептик. Свідченням чого є «Щоденник», сторінки якого рясніють гурманським захопленням чи то літературними, чи музичними творами, що скептикові не було б властиве.

Так само ж любив Жід працювати над довершенням своїх власних творів. Тому так протилежні погляди, висловлені ним і Валері в їх ставленні до літературної творчости, що ми їх згадали на початку цього розділу. І якщо з того можна було робити висновок, ніби йшлося їм обом про особисту свободу як найвищий принцип, то це було б не зовсім точно, бо самозрозуміло, що питанню свободи мистця вони надавали великого значення, але для них вона не була такою пекучою проблемою і французький письменник не потребував аж так багато за неї змагатися. Ішлося головне про те, що скептик Валері не розумів самої можливости надхнення і розглядав писання скоріше як неприємний обов'язок, тоді як Жід у творчості мав велику втіху і милувався самим її процесом, залюбки вдаючися навіть до писання як вправи. У значній частині писанням для вправи був і «Щоденник». Так під датою 2 жовтня 1927 знаходимо довгий опис, як, залишившись сам дома, Жід намагається пустити в дію центральне опалення і з його зусиль нічого не виходить. А на закінчення додає, що ці речі, про які він тут пише, не мають ніякого значення, і він нотує їх «тільки для вправи».

Увесь зміст свого життя Жід бачив у творчості, цілком у відповідності до заяви, що поповнив би самогубство, якби йому заборонили писати, а під старість не раз нарікав, що з причин фізичної слабости не може вже писати:

«У мене вже нема в голові жодних плянів; зовсім ніяких; і ця бездіяльність думки мені болюча. Я завжди любив працю і мав радість у напруженні. Можливо... я переживу ще один порив до завершеного твору... але іноді, часто, я кажу собі, що те, що я мав сказати, я вже сказав і що моє коло замкнене. З чого виходить також, що я відійду без особливо великого болю».

*

Не ставлячи собі завдання аналізувати твори Андре Жіда, обмежимося тільки визначенням деяких особливостей його методи, яка, нам здається, може бути зведена до кількох засад. Одна з них міститься в тому, що письменник, на думку Андре Жіда, фальшиво розуміє своє призначення, коли він розглядає свою творчість як ілюстрування тих чи інших суспільних, політичних, релігійних тощо ідей, тобто пристосовується до т. зв. громадської думки, до готових її формул, тоді як він радше мусів би бути в незгоді з своїм часом, прямувати проти течії. «Як же багато легше, — писав Жід, — працювати за вказівками існуючої естетики й моралі! Письменники,

що піддалися одній з визнаних релігій, прямують упевненим кроком; я ж зобов'язаний шукати собі все сам. Часом це страшне блукання в пітьмі, шукання за ледве вловним світлом».

Зрозуміло з цього, що Жід був противником анґажованої літератури і бачив її небезпеки, що найпотворніших наслідків досягли в соціялістичному реалізмі радянської літератури. У привітанні першому з'їздові письменників СРСР (1934 рік, час захоплення Жіда комунізмом) він перестерігав радянських письменників: «Я вважаю, що вся література зазнає великої небезпеки з моменту, коли письменник змушений підкорятися наказові. Що література, мистецтво можуть служити революції — це самозрозуміле; але вони не мусять цим служінням турбуватися. Найліпше вони служитимуть їй, коли головною турботою їх буде тільки правда. Література упокорена — це література безвартісна, хоч би й яка шляхетна й законна була справа, якій вона служить...»

Але й раніше, коли французька комуністична Асоціяція революційних письменників і мистців запросила Жіда стати її членом (1932), він висловився ще виразніше:

«Я не розумію практичної мети вашої асоціяції. Писати з цього моменту за „принципами" якоїсь „хартії" (я вживаю вислови вашого циркуляра) для мене було б повною втратою реальної вартости того, що я міг би далі писати...» І далі: «...я волію мовчати, ніж говорити під диктат, якщо цей останній може фальшувати мій голос».

Під датою 12 березня 1938 знаходимо в «Щоденнику» Жіда такий запис:

«Презренна комедія, яку всі ми більше чи менше граємо; в якій я хотів би брати меншу участь, ніж багато інших, так щоб мої писання саме з цієї стриманости черпали свою головну вартість.

«Завжди ми турбуємося своєю зовнішністю, своєю особою на показ. Ми репрезентуємо і турбуємося багато більше парадуванням, ніж життям. Хто почуває, що його спостерігають, починає стежити сам за собою. Все ж є одиниці, які постійно сповнені турботою, щоб завжди показувати свій образ таким, який найбільше відповідає внутрішній дійсности. Є інші — і вони завдають собі багато труду, — ті, що хотіли б, щоб їх вважали такими, як вони виступають; але вони ніколи не виступають такими, як вони є...»

З досі сказаного можемо вивести дві головні засади Жідової методи. Якщо першою з них, отже, є заперечення будь-якого анґажування письменника в політичну, релігійну тощо боротьбу, в розумінні пропаґування в літературному творі тих чи тих ідей, яке заперечення Жід блискуче зформулював у короткому реченні, взятому як мотто до цієї статті («З добрими намірами робиться погана література»), то друга засада випливає з наведеної вище цитати: безпосередність, уникання пози, не намагатися показати себе іншим, ніж ти насправді є,

У літературній творчості є свої методи позування. Одна з них — у бажанні писати ефектно й «красиво», коли так і кидається в очі, що автор передусім показує самого себе, хизується перед читачем. Жід не терпів цього роду позування і безжалісно викреслював прикраси, як тільки їх помічав, у своїх власних творах і так само радив робити тим, хто звертався до нього за порадами, чим здобув собі авторитет серед сучасників людини з виробленим літературним смаком. Андре Моруа згадує в своїх мемуарах, як Жід попросив його прочитати «Життя Шеллі» в рукописі. «Потім, — додає Моруа, — він висловив зовсім справедливу критику в деталях, стосовно невідповідних слів і зайвих прикрас. Він порадив мені пожертвувати окремими блискучими місцями, що випадають з тону і порушують розвиток дії. Жід мав певний смак, і його повчання корисні були для мене довгий час».

Але, мабуть, найістотнішою прикметою методи Андре Жіда було те, що він кожну свою річ писав для, висловлюючись по-німецьки, розправи (Auseinandersetzung) з самим собою. Візьмімо приклад з «Фальшивомонетників». Гурт юнаків потрапляє в павутиння фальшивомонетників, їх батьки не розуміють своїх дітей і ведуть самі більш чи менш фальшиве життя. Письменник Едвард, включений у життя цих фальшивомонетників, спостерігає їх життя й нотує його в щоденнику, щоб писати роман... «Фальшивомонетники». Він з симпатією намагається пізнати й умотивувати поведінку інших героїв роману, і це передусім для того, щоб дійти до розуміння самого себе. Одне місце з Едвардового щоденника звучить так:

«Я завжди є тільки тим, чим я себе уявляю — і це міняється безнастанно, до такої міри, що часто, якби я не був тут таки, щоб їх пов'язувати, моя ранкова істота не могла б упізнати вечірньої. Ніщо не могло б бути таким відмінним від мене, як я сам. Тільки в самотності мені з'являється субстрат і я досягаю певної ґрунтовної тривалости, але тоді мені здається, що моє життя уповільнюється, і я властиво перестаю існувати. Моє серце б'ється тільки через симпатію; я живу тільки через інших... і я почуваю найбільш інтенсивне життя, коли вислизаю від самого себе, щоб стати будь-ким іншим».

І далі поруч майже те саме:

«Ніщо не має для мене існування, крім поетичного (і я вкладаю в це слово його повний сенс) — починаючи з мене самого. Часто мені здається, що я насправді не існую, а просто уявляю, що існую. У що мені найтрудніше повірити — це у свою власну реальність. Я вислизаю без кінця сам від себе і не розумію, спостерігаючи свою дію, чи той, кого я бачу, що він діє, є тим самим, який спостерігає і дивується, і сумнівається, що він може бути актором і глядачем одночасно».*)

*) Le Faux-monnayeurs, Gallimard, стор. 93-94.

Вирвані з цілого, ці міркування, можливо, не звучать зовсім ясно, але сенс їх зводиться до того, що письменник Едвард найбільше клопоту має з самим собою, бо живе «симпатією» до інших і «тільки через інших». Просто для самопізнання він потребує конфронтації з іншими, і з цього постає бажання писати роман. Легко догадатися, що письменник Едвард — це сам Жід, і всі його романи написані з того самого прагнення. При цій методі Жід дійсно не потребував послідовників і наслідувачів, навіть не розумів можливости наслідування, бож навіть якби хто хотів його наслідувати, то, за його методою, мусів би заходитися коло визначення самого себе, і не на показ, а таким, як він є, тобто мусів бути собою, а не Жідом.

*

Жід пильно опрацьовував свої твори, але не можна сказати, щоб писання давалося йому трудно, і все ж при такій його працездатності і довгому творчому вікові впадає в око відносно невеликий його літературний дорібок. П'ятнадцять томиків повної збірки його творів містять не тільки суто літературні твори, а й такі речі, як три томи «Щоденника» (1889-1939), «Подорож до Конґо», «Повернення з СРСР» і подібні інші. На це є свої пояснення. Жід — моралїст, що перебував у перманентному конфлікті з ходячою, умовною, отже тим самим фальшивою мораллю, з другого ж боку, був у постійній розправі з самим собою. Підкреслюючи безнастанно, що літературна творчість для нього понад усе, аж до тієї міри, що коли в дискусії «Андре Жід і наша доба» (січень 1935) один з опонентів зробив висновок, що вартість, за яку Жід найбільше тримається, — це «свобода його особистости», Жід відповів: «Річ, найдорожча мені, — це моє мистецтво», отже підкреслюючи як найвищу вартість свого життєвого призначення літературну творчість, — він, з другого боку, як гуманіст не міг замкнутися сам у собі і раз-у-раз поринав у політичне життя. Але тут чигала небезпека включення в політичну боротьбу й літературної творчости — анґажованої літератури. Бувши завжди свідомий цієї небезпеки, Жід волів уникати її тим, що в ці періоди зовсім переставав писати, і тоді, замість романів, появлялися такі речі, як «Повернення з СРСР» і подібні. Саме захоплення комунізмом коштувало йому яких шість років літературної безплідности. Тут ми при темі, на якій варто зупинитися дещо більше.

*

Жід дійшов до комунізму своєрідним шляхом, як гуманіст, позбавлений, за його власними словами, «почуття реальности». Ставлячи беззастережно духові вартості над матеріяльними, він одначе в обставинах кризової Европи початку 30-их рр. захитався в цьому переконанні і почав схилятися до думки, що матеріяльне треба по-

ставити наперед, як передумову для духового розвитку. «Я довго був переконаний, — говорив Жід у 1935 році, — що питання моралі були важливіші від питань соціяльних. Я говорив і писав: „Людина важить більше, ніж люди" і багато фраз у цьому роді. Я вірив у це протягом сорока років: сьогодні я в цьому не певний. Мені здається сьогодні, що питання соціяльне мусить бути зрушене і що воно мусить бути розв'язане наперед, щоб дозволити дати людині те, чого вона заслуговує».

Звідси був один крок, щоб визнати комунізм як «менше зло», навіть коли він, в уявленні Жіда, тимчасово й обмежував свободу особистости, яку письменник так цінував. Борючись з усім запалом проти іншої небезпеки, яка тоді народжувалася в Европі, — фашизму, Жід з початку 30-их років почав дедалі більше виявляти симпатії до комунізму, аж поки це не закінчилося його подорожжю до СРСР у 1936 році.

Більшовики у випадкові Жіда виявили властиву їм короткозорість. Бажаючи будь-що використати його ім'я для пропаґанди комунізму на Заході, вони закривали очі перед небезпекою, яка загрожувала їм від альянсу з людиною цього типу. При деякій прозорливості вони могли передбачити неминучий фінал. Адже ще до подорожі Жіда до СРСР, коли він щиро хотів вірити, що комунізм врятує людство від небезпеки фашизму, були публіковані документи, з яких можна було передбачати, яке буде його повернення з СРСР. У 1935 році він говорив:

«Я завжди декларував себе ворогом усіх ортодоксій. Ортодоксія марксизму здається мені так само небезпечною, як усяка інша; небезпечна принаймні для мистецького твору...» І знову поруч: «Може й добре, що сьогодні панує наказ (я маю на увазі в комуністичній партії); але мистецький твір на наказ не може відповідати».*)

*

З життєвої настанови Андре Жіда, яку ми вже кілька разів підкреслювали, що його життя має сенс тільки в літературній творчості, постала, може, найкраща його книжка, хоч либонь найменше відома: «Les jeux sont faits» («Гра скінчена»), написана дослівно в останні дні життя. Фізично слабий уже, з передчуттям близької смерти, Жід просто нотував кожну думку, яка виринала на поверхні свідомости. Вийшов своєрідний підсумок життя, щось середнє між спогадами й щоденником, пройняте зворушливою щирістю.

В одному місці книжки є згадка про подорож до СРСР. Йому надокучали постійною опікою, не даючи змоги побачити щось самому. При подорожі у відкритому авті по Кавказу, він здалека побачив у траві яскраву червону квітку. Удавшися до хитрости, ніби йому

*) Littérature engagée, Gallimard, стор. 74.

вітер зірвав капелюх, Жід вихопився з авта і, замість до капелюха, побіг до квітки. То був звичайний червоний мак, який можна бачити на полях усієї Европи. Цей неістотний сам собою факт ми наводимо тільки на те, щоб засвідчити, як трудно було Жідові за показним побачити справжнє. І все ж він назбирав досить фактів, щоб скласти правильне уявлення про СРСР.

Подорож почалася зворушенням від участи в величавому похороні М. Ґорького в Москві. Жід був захоплений людьми, яких бачив у Грузії, на Україні, в Ленінграді й у Криму... Але у Ленінграді йому порадили змінити текст промови; у Ґорі (де народився Сталін) зажадали, щоб у привітальній телеграмі Сталінові обов'язково було вставлено — «вождеві народів». Не будемо перераховувати всіх фактів, які Жід спостеріг, бо знаємо їх занадто добре. З спостережень і фактів постала книжка, опублікована Жідом відразу по поверненні до Парижу (1936). Те, що в ній написане, не було розраховане на пропаґанду. Вірний своїй творчій і життєвій методі, Жід хотів зробити обрахунки сам з собою, не зважаючи на власне самолюбство чи особисті користі, і подати це до відома тих, кого він міг увести в оману своєю помилкою. У передмові подане умотивування: «Якщо я помилявся спочатку, ліпше якнайскоріше визнати свою помилку, бо я відповідальний за наслідки цієї помилки; в цьому випадкові не можна оглядатися на власне самолюбство; і, зрештою, у мене його так мало. Є речі важливіші в моїх очах, ніж я сам; важливіші, ніж СРСР: це людство, його доля, його культура».*)

І, щоб не переказувати змісту книжки, ще один з висновків:

«Диктатуру пролетаріяту обіцяли нам. Ми й не наблизились до неї. Так: диктатура, очевидно; але однієї людини, не об'єднаного пролетаріяту, рад. Зовсім не треба себе втішати і належить визнати з усією ясністю: там є не те, чого хотіли. Ще один крок, і ми навіть скажемо: це саме те, чого не хотіли».**)

На цьому обрахунки з СРСР для Жіда були закінчені. Він не любив пропаґанди і не охоче повертався до теми СРСР, хоч протягом наступних років вона побіжно трапляється в листах; у 1937 році появилися «Корективи до мого Повернення з СРСР». У тому ж році Жід написав передмову до книжки Івона «СРСР як він є» (Івон — французький комуніст, що виїхав до СРСР ще на початку революції, але з 1930-их років його почали переслідувати, і він ледве звідти вирвався, здається, 1934 року). Передмова починається відомим твердженням, яке часто цитують:

«Ніщо солідне не будується на брехні. Речі належить бачити такими, як вони є: сьогодні народ в СРСР більш нещасний, ніж будь-коли, більше нещасний і менше вільний, ніж у будь-якій іншій країні».

---

*) A. Gide, Retour de l'U.R.S.S., Gallimard, стор. 13.

**) Там же, стор. 76-77.

За надію в комунізмі знайти рятунок Жід заплатив найдорожчим — останніми роками свого творчого життя. Бо вже на 1937 рік припадає цитований нами запис у «Щоденнику», у якому письменник нарікає на повну непрацездатність і неможливість пережити ще одне творче напруження, щоб появити повноцінний твір. Ще деколи він працював над драматичними творами й перекладами, інсценізував для Ж.-Л. Барро «Процес» Ф. Кафки, у 1950 році приготував для вистави в Комеді Франсез «Підземелля Ватикану». І все ж перед самою смертю Жід працював над книжкою, яку ми вже згадували, — «Гра скінчена», що мусить бути поставлена в ряду кращих його творів. Переживши зовнішньо такі дивні переходи від однієї крайности до другої, як, наприклад, — від Аксьон Франсез у 1916 році до комунізму в 1930-их рр., Жід внутрішньо залишався тим самим, все більше наближаючись до ідеалу — бути до кінця одвертим з собою й з іншими. Свідченням цього є остання його книжка, з якої ми наводимо на закінчення наступний уривок:

«Напевно кожен, що народжений бути письменником, беручися за перо, не ставить собі питання: яку користь я можу принести тим, що зараз буду писати? В такому разі ліпше б йому відмовитися від писання. Чи то вірші, чи проза — його твір постає з своєрідного імперативу, від якого він не може ухилитися; твір є наслідком (я говорю тут тільки про справжнього поета, письменника чи прозаїка) якогось джерела, майже стихійного, так би мовити, артезіянського джерела, при якому розум, критика й мистецтво діють тільки зрівноважуюче, організуюче. Але він може, написавши сторінку, поставити питання: до чого це потрібне...? І, коли я при тому думаю про себе, я припускаю, що те, що мене передусім спонукало до писання, було пекуче прагнення симпатії. Це прагнення диктує мені й тепер думки, якими я виповнюю цей зошит, і змушує мене викидати з нього всякий патос: щоб молода людина, яка, можливо, читатиме мене, почувала себе на одній площині зі мною. Я не проповідую ніякої віри; я уникаю давати поради, а в дискусії відразу відступаю. Але я знаю, що багато сьогодні шукають напомацки і не знають, на що вони можуть покладатися; цим я кажу: вірте тим, хто шукає істини; сумнівайтесь у тих, хто її знаходить; сумнівайтесь у всьому, але не сумнівайтесь у собі самих. У словах Христа більше світла, ніж у кожному іншому людському слові. Одначе цього не досить, щоб бути християнином; крім того, ще треба „вірити". Та я не „вірю". Сказавши наперед це, я — ваш брат».

РАДЯНСЬКІ СОЮЗНІ РЕСПУБЛІКИ У ЗОВНІШНІХ ВЗАЄМИНАХ

Наукова література про політично-правний статус радянських республік збагатилась на нову цінну працю пера американського професора вірменського походження *). Студія В. Аспатур'яна розглядає в основному актуальний і в українській науковій та публіцистичній літературі аспект зовнішніх взаємин союзних республік. Варто вже напочатку ствердити, що оцінка зовнішньо-політичного статусу союзних республік, яку подає проф. Аспатур'ян, назагал покривається з поглядами, висловленими українськими знавцями проблеми, хоч автор не користувався писаннями останніх і, можливо, навіть не був з ними ознайомлений взагалі.

Сама ідея написати працю про названу проблему виникла в Аспатур'яна на марґінесі його ширших дослідів зовнішньої політики СРСР. «Оцінка дипломатичної автономії союзних республік лише як фальшивки та маневру, хоч це і є правдою, ніяк не може дати правильне зрозуміння ефективности цього інструменту зовнішньої політики СРСР», — каже автор на вступі. Він відмежовується від такого поверхового і мало поважного трактування справи, мовляв, це звичайний трюк Москви з метою одержати більше голосів в ОН. Не заперечуючи і цього, автор розглядає конституційні зміни з лютого 1944 на широкій історичній основі розвитку радянських республік, а також з погляду поточної внутрішньої та зовнішньої ситуації СРСР.

Якщо йдеться про зовнішньо-політичні компетенції республік, то зміни з 1944 року не вносять нічого нового, а тільки частково повертають до статусу республік з-перед утворення СРСР (1923). Правильно відзначає автор, що в 1944 році Сталін і Молотов зреалізували те, що вони заборонили в 1923 делеґатам УРСР (Раковському і Скрипникові), які тоді домагалися збереження за республіками зовнішньо-політичних компетенцій. Різниця тільки в тому, що тоді українські більшовики разом з грузинськими керувались інтересами республік, а пізніше в тому самому заході Сталін бачив насамперед інтерес імперії.

Автор виразно бачить кілька цілей — ближчих і дальших — надання республікам зовнішньо-політичних прав. Ними були: сприяння включенню Західньої України і Білорусії до СРСР, залеґалізування інкорпора-

---

*) Vernon V. Aspaturian. *The Union Republics in Soviet Diplomacy*, a study of Soviet Federalism in the Service of Soviet Foreign Policy. Publications de l'Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales. № 36. Génève-Paris, 1960, p. 228.

ції балтицьких країн, підготова правної основи для кількакратного представництва СРСР в міжнародніх організаціях та на мировій конференції, протиставлення національним елементам, що в окремих республіках виявили себе зокрема під час німецької окупації (автор має на увазі тільки утворення національних військових формацій по німецькому боці; але ми воліли б поширити совєтську протиакцію на всі вияви національно-визвольних рухів неросійських народів). Як дальші і потенційні цілі Аспатур'ян бачить такі: сприяння включенню нових республік до СРСР без того, щоб змінювати їх статус у міжнародньому праві, використання іредента серед прикордонних народів з метою експансії, створення змоги окремим республікам провадити таку дипломатичну чи військову акцію назовні, яка може бути корисною для СРСР, але одночасно його не в'яже міжнародньо-правно, викликання враження в середині країни і назовні про децентралізацію і демократизацію в СРСР, утворення основи для майбутнього кількакратного представництва в різних міжнародніх організаціях і конференціях (стор. 52-53).

Нам видається, що автор на цьому місці не достатньо підкреслив момент сповидного задоволення національних амбіцій шляхом цієї конституційної реформи по окремих республіках; проте цей момент пробивається в усій праці Аспатур'яна.

В розділі про союзні республіки, як знаряддя територіяльного поширення СРСР, автор докладно розглядає включення нових територій на заході і ролю, яку в цьому відограли республіки з їх автономними зовнішньо-політичними компетенціями та інституціями. Розвиток подій довкола територіяльних здобутків СРСР у Східній Европі склався так, що не було потреби для повного виявлення нового дипломатичного статусу союзних республік. Наприклад, поза трьома угодами про обмін населення між Польщею і союзними республіками (УРСР, БРСР, Литовська РСР), інших двосторонніх договорів республіки не заключали, хоч Москва була готова на те, що республікам треба буде виступити з власними територіяльними претенсіями. Важче склалася ситуація на закавказькому відтинку, де в 1945-1946 рр. більшовики підносили претенсії територіяльного поширення на шкоду Туреччини та Ірану. Хоч тут речниками вимог виступали насамперед союзні республіки Закавказзя, все ж через виразнішу поставу західніх альянтів тут не дійшло до того, на що Москва теоретично була готова, а саме — до викликання льокального конфлікту, стороною в якому були б зацікавлені республіки з їх військовими національними формаціями (стор. 71-76, 192).

В Середній Азії новий статус республік мав сприяти здійсненню їх первісної з погляду більшовицької революції мети на Сході, а саме — бути розсадником революції серед східніх народів. Під нинішню пору, за автором, цю ролю приділено Узбекістанові, в чому йому помагають зовнішньо-політичні пререґативи.

Якщо мова про другий основний відтинок, де СРСР сподівався здобути користі з нового статусу республік, себто про міжнародні організації і конференції, то і тут новий інструмент радянської дипломатії був належно використаний: участь УРСР і БРСР в ОН та в інших спеціялізованих організаціях, участь обох республік на мировій конференції, участь УРСР як придунайської країни в Дунайській конференції, приєднання обох республік до різних багатосторонніх конвенцій і договорів. Зважаючи на

спротив західніх країн, більшовикам не вдалося притягнути до цього самого статусу балтицькі республіки.

В дальших двох розділах (V, VI) В. Аспатур'ян докладно описує та аналізує органи зовнішньої політики союзу та республік, доводячи, що вони подумані і побудовані так, щоб їх можна, з одного боку, при кожній нагоді максимально використати, а, з другого боку, щоб вони в критичній ситуації могли мінімально загрожувати єдності СРСР. Автор свідомий цих двох — корисних і негативних для союзу — наслідків нової ситуації. Він говорить про т. зв. двосічний меч нового конституційного і зовнішньо-політичного статусу союзних республік (стор. 23). Ми згідні з Аспатур'яном, що до цього часу Москва вміла з вигодою для себе використати нову ситуацію, і додамо, що її не використали натомість антирадянські сили на шкоду СРСР. Щодо стану до 1923 року, то Аспатур'ян пише: «Доволі парадоксально, що замість використати дипломатичну автономію радянських республік як важіль для відтягнення їх від Москви, західні держави не захотіли зауважити конституційну вищуканість де факто радянської конфедерації і зігнали радянські республіки тісніше докупи». Хіба не стосується це твердження і до теперішнього становища радянських республік і до можливостей використання їх статусу західніми країнами, от хоч би в голосній в українській публіцистиці справі дипломатичних взаємин західніх країн з Києвом?

В окремому розділі (VII) розглянено військові компетенції союзних республік, які також датуються конституційною зміною в 1944 році. Як причину поширення прав республік на цьому важливому відтинку Аспатур'ян правильно підкреслює намір московського центру зміцнити видимість зовнішньо-політичного суверенітету також прерогативами оборони. Автор відмічає цікавий факт, що під час Ялтської конференції Сталін пропонував, що УРСР та БРСР формально проголосять війну Німеччині, а також підпишуть декларацію Об'єднаних Націй, щоб тільки від самого початку рахуватися членами-засновниками ОН (стор. 110). Безсумнівно, що леґальною основою для реалізації першої пропозиції була військово-оборонна влада республік. Хоч до цього не дійшло, бо західні великодержави погодились на включення обох республік до ОН без додаткового проголошення ними війни, проте згадані компетенції полегшили їм участь у мировій конференції і сприяли трактуванню їх як союзної сторони у війні.

В кінцевих розділах (VII, VIII) автор висуває ряд цікавих і суґестивних висновків. Одним з них є той, що конституційні прерогативи республік у зовнішній політиці та обороні дають, з одного боку, шанси для Москви, а, з другого, можуть бути риском, якщо у відповідній ситуації їх схочуть використати відосередні сили. Між конституційними правами і дійсністю, без сумніву, існує велика прірва. Від початкового використання республік у своїй дипломатії московський центр поволі відступає, коли це поширення може загрожувати концепції союзу. До передбаченого в першій фазі по війні поширення дипломатичних взаємин деяких республік не дійшло, хоч Москва також не думає модифікувати конституцію по лінії усунення зовнішньо-політичних компетенцій республік. Вони радше перебувають у потенційному стані і можуть бути повністю використані, коли центр буде вважати це за відповідне. Тим часом використовуються лише деякі прерогативи і здобуті позиції (наприклад, членство в міжнародних

організаціях), а також притягаються окремі республіки до актуальних тепер культурних і дипломатичних зв'язків із країнами Азії та Африки.

В цілому автор правильно бачить тільки інструментальну ролю республік у зовнішній політиці СРСР, хоч визнає пов'язання цього нового статусу з природними аспіраціями і тенденціями цих народів до емансипації. Аспатур'ян підкреслює: «Часто забувається, що тоді як республіки є державами фіктивними, більшість з них являє собою справжні нації» (стор. 201). Під цим поглядом УРСР чи інша радянська республіка не різняться від багатьох васальних колись і тепер «держав-клієнтів» і поза радянським блоком. Як мало хто серед дослідників СРСР, Аспатур'ян розглядає різні конституційно-правні структури не абстрактно, а у зв'язку з політичною дійсністю, якою в цьому випадку є національні відносини в СРСР.

Констатуючи правильний загальний тонус праці, цікаві та оригінальні аналізи і висновки, маємо сказати, що автор допустився низки дрібних фактажних помилок, неточностей, а також невдалих формулювань чи визначень. Подамо кілька прикладів:

Термін «конфедерація з погляду міжнародного права» в стосунку до республік (стор. 18) не є точним і викликає застереження у більшості правників. Дипломатична діяльність радянських республік до 1923 року була далеко складніша і ширша, ніж тільки у взаєминах між собою (стор. 35). Угоду про поширення договору в Раппальо на інші республіки підписав не лише Крестинський від імени неросійських республік (стор. 37), але і В. Авсем (від імени УРСР). Крім цього, названа угода від 5. 11. 1922 не була останнім дипломатичним актом республік; існує ряд угод та дипломатичних нот, сигнатаром яких були УРСР та інші республіки, з першої половини 1923 року (телеграфні і санітарні угоди з Естонією, Латвією, Польщею та інші). Часткова репрезентація республік у деяких дипломатичних місіях СРСР за кордоном була зліквідована не в 1938 р. (стор. 49), а вже на початку 30-их рр., як свідчить кол. радянський дипломат Г. Беседовський («На путях к термидору», Париж, 1931). Не відповідає правді, що в 1938 році КПЗУ відмовилась від платформи приєднання до УРСР на користь автономії в польській державі (стор. 59). Це твердження автор бере з сумнівних джерел Комінтерну, який, як відомо, розв'язав КПЗУ і на оправдання цього кроку висував фальшиві аргументи, щоб компрометувати цю організацію.

У трактуванні проблеми Закарпатської України ми також знайшли кілька неточностей: Гітлер передав Закарпаття Горті не з вдячности за те, що останній «зразково поводився, коли перший окупував Прагу і розчленував Чехо-Словаччину в березні 1939» (стор. 68). Гітлер зробив цей жест раніше, і обидва вони провели окупацію одночасно: Гітлер — Чехії, а Горті — Закарпаття. Представники чехо-словацького уряду в Лондоні були допущені восени 1944 року на територію Закарпаття і перебували там понад три місяці, але не могли нею адмініструвати; автор подає, що їх взагалі не допущено туди (стор. 69). Всупереч тому, що подано в книзі (стор. 197), під час підписання чехо-словацько-радянського договору про відступлення Закарпаття був присутній представник уряду УРСР в особі П. Рудницького. Дуже прикро, що автор, якому інакше було б годі закинути якесь антиукраїнське упередження, все таки піддався спокусі і, йдучи за

деякими необґрунтованими поглядами, назвав український уряд на Закарпатті в 1938-1939 рр. «місцевим фашистським режимом» (стор. 68), що його «Гітлер позволив Угорщині повалити».

Згадаємо ще такі неточності: автор твердить безпідставно, що УРСР і БРСР «виключені з участи у Міжнародньому трибуналі в Газі» (стор. 167 і 172). Будучи членами ОН, вони автоматично є також членами трибуналу. При міжнародньому суді існує також національна група юристів УРСР, яка, до речі, запропонувала 16 листопада 1960 року кандидата на суддю М. В. Корецького, якого й обрано, хоч він вважається там представником СРСР. Так само помиляється автор, коли твердить, що не міг ніде ствердити існування окремого республіканського міністерства оборони (стор. 190-191). А проте по війні ген. С. Ковпак був іменований міністром оборони УРСР і виконував стосовні функції, найправдоподібніше номінально, до початку 50-их рр. Варто було також згадати про постійні представництва УРСР та БРСР при ОН у Нью-Йорку, які існують з 1958 року. Дипломатичний персонал обох республік, будучи обмеженим, не має ранґ амбасадора (посланника) та повноважного міністра, що їх автор назвав за аналогією до союзного дипломатичного корпусу (стор. 170).

Аспатур'ян тільки побіжно згадує проблему нав'язання дипломатичних взаємин між республіками та іншими державами, навівши британську спробу з 1947 року. Але цю ініціятиву, а також вияснення в британському парляменті в 1950 році і резолюцію Сміта в американському конґресі в тій самій справі належало б проаналізувати ширше.

Окрема бібліографія, крім нотаток у посиланнях, була б дуже корисною і для читачів, і дослідників цієї ділянки.

Проте ці дрібні помилки і недоліки аж ніяк не зменшують вартости книги, яка є першим солідним причинком про міжнародньо-правну особовість союзних республік англійською мовою. Аспатур'янові вдалося цією працею поставити питання союзних республік на площині важливого інструменту та допоміжного фактора в радянській дипломатії, тоді як у більшості фахових робіт про зовнішню політику це питання збувається мовчанкою або кількома шабльонними рядками про радянські «фікції». А проф. В. Аспатур'ян показав, що це є гідні уваги реалітети.

Василь МАРКУСЬ

БІБЛІОГРАФІЯ У ВИКРИВЛЕНОМУ ДЗЕРКАЛІ

Міністерство культури Української РСР. Книжкова палата Української РСР. Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка. Українська радянська культура за 40 років (1917-1957). Бібліографічний покажчик літератури. Випуск перший (освіта, наука, література, літературознавство і критика). Видавництво Книжкової палати УРСР, Харків, 1960. Стор. VI+2нп+418+2нп.

Поняття «бібліографія», «бібліографічний показник» у науковому розумінні означає перелік усіх книжок, статтей та інших джерел, що стосуються тієї чи тієї ділянки знання чи теми, друкованих у той чи інший час, на тій чи іншій території, без уваги на те, чи впорядник даної бібліографії або показника погоджується чи не погоджується з змістом реєстрованих ним матеріялів. У Радянському Союзі та в інших комуністичних країнах, де «бібліографія має клясовий, партійний характер», її розуміння викривлено цілком, і видавані там бібліографічні показники нічого спільного з науковою бібліографією не мають, а є тільки щонайбільше списками матеріялів, що ними дозволено користуватися (і то навіть науковцям і дослідникам!). Аналіза майже кожного з таких радянських «бібліографічних показників» демонструє, до яких курйозів, спотворень, а то й насміху з науки зводять під тиском режиму бідолашні совєтські бібліографи таку точну науку, як бібліографія. Про це можна писати сьогодні цілі книги, сповнені неймовірним, просто анекдотичним матеріялом.

Типовим радянським продуктом є й названий вгорі бібліографічний показник літератури «Українська радянська культура за сорок років (1917-1957)», зредаґований редакційною колеґією (О. І. Євсєєв, Г. О. Кравченко, Г. А. Мірошниченко) і складений М. І. Багричем, М. Р. Зайчиком, Л. П. Ліненком, О. О. Майбородою та І. М. Черепахою. Передмова твердить, що в цьому першому випуску показника подано «найважливіші книги, журнальні і газетні статті з питань розвитку освіти, науки, літератури, літературознавства і критики». До другого випуску показника, що появиться, коли взяти на увагу радянську практику, напевно щойно за кілька років (само друкування 1-го випуску тривало майже два роки — від 14 листопада 1958 до 21 березня 1960), мають увійти матеріяли «про розвиток на Україні мистецтва, культурно-освітньої роботи, радіомовлення, телебачення, преси, книговидавничої справи і книжкової торгівлі».

Поминаючи без уваги перший розділ цього 1-го випуску п. н. «Марксизм-ленінізм про культуру» і зоставляючи на розгляд інших рецензентів такі розділи, як «Освіта» і « Розвиток радянської науки», хочемо на цьому місці зупинитися на четвертому розділі про «розвиток української радянської літератури, літературознавства і критики» (стор. 263-382).

У вступі до цього розділу шість сторінок займають статті і листи Леніна (35 позицій) у справах літератури, які ніякого стосунку до української літератури не мають, а також постанови та резолюції компартії і виступи К. Ворошилова, А. Жданова, М. Калініна, О. Кириченка, М. Суслова, К. Фурцевої і особливо М. Хрущова, що говорили про літературу з тієї чи іншої нагоди. Занотовано тут і по одній статті знищених і реабілітованих тепер С. В. Косіора і П. П. Постишева. Дальшу велику частину цього вступу — понад 36 сторінок — займає реєстр матеріялів щодо загальних питань української літератури, друкованих в охоплені показником роки (1917-

1957). Цей реєстр подає 383 позиції; але, якщо йдеться про перше двадцятиліття, (1917-1957), то в ньому зареєстровано тільки 7 (словами — сім) позицій того часу. Ними є статті: В. Коряка «Місто в українській поезії» (1921), Б. Якубського «Нові досягнення марксизму в літературознавстві» (1927), П. Филиповича «Ленін в українській поезії» (1925), Ю. Савченка «Дніпрельстан у поезії» (1927), Г. Проня «Образ радянської людини в поезії» (1936), А. Костенка «Добролюбов про українську літературу» (1936) і М. Бажана «Слава наших народів» (1937). Цими сімома позиціями вичерпуються загальні праці з літературознавства і літературної критики за цілих 20 років! Подібна ситуація і в підрозділі «Фолкльор, народньо-поетична творчість», в якому на 131 позицію припадає тільки 11 назв статтей з 1917-1957 рр., і в підрозділі «Література періоду жовтневої революції та громадянської війни (1917-1920)», де на 20 позицій сім стосуються названого періоду, а решта — це статті, написані про цей період у 1957 і 1958 рр. Повніше представлена «Література періоду відбудови народнього господарства і соціялістичної індустріялізації країни (1921-1929)», але й тут згадано здебільша (і то не всі) статті переважно марксистських літературознавців і критиків: М. Доленґа, О. Дорошкевича, Д. Загула, І. Копистянського, Б. Коваленка, В. Коряка, І. Микитенка, І. Момота, М. Новицького, С. Пилипенка, В. Поліщука, М. Степняка, С. Щупака, Б. Якубського; всі вони були пізніше репресовані і більшість з-поміж них загинула в 30-их роках. В черговому підрозділі «Література періоду довоєнних п'ятирічок (1930-1941)» згадані деякі статті І. Кириленка, Б. Коваленка, П. Колесника, І. Кулика, І. Микитенка, М. Новицького, Г. Овчарова, П. Постишева, А. Хвилі, С. Щупака, теж марксистів і теж знищених або репресованих у 30-их роках. Дальші підрозділи звуться: «Література періоду вітчизняної війни» (1941-1945)», «Література післявоєнного періоду (1945-1957)» і «Дитяча література». В останньому підрозділі фігурує тільки 7 статтей з періоду від 1917 до 1937 р. і 86 — з часу від 1938 до 1957 року.

Закінчується цей четвертий розділ в обговорюваному показнику реєстром статтей і праць про «життя і творчість українських радянських письменників». З поетів, прозаїків і драматургів попали до цього реєстру «радянських» тільки: М. Бажан, А. Безпощадний (російський поет на Україні), В. Блакитний, О. Бойченко, Д. Бакаров (російський поет), І. Вирган, О. Вишня, І. Вільде, П. Воронько, С. Воскрекасенко, О. Гаврилюк, А. Гайдар, Я. Галан, А. Головко, І. Гонімов (російський письменник), О. Гончар, О. Десняк, Л. Дмитерко, О. Довженко, О. Донченко, Г. Епік, Н. Забіла, А. Заливчий, О. Іваненко, М. Ірчан, П. Козланюк, О. Корнійчук, І. Кочерга, П. Кочура, І. Ле, А. Малишко, Я. Мамонтов, Т. Масенко, І. Микитенко, С. Олійник, П. Панч, Л. Первомайський, Н. Рибак, М. Рильський, В. Сосюра, П. Тичина, М. Трублаїні, С. Тудор, В. Чумак, А. Шиян, М. Шпак, Ю. Яновський, а з літературознавців — тільки єдиний акад. О. І. Білецький. Решта не удостоїлася «чести» фігурувати в цьому показнику, хоч і про них є друковані статті, а то й праці.

Дуже пересічним є і вміщений наприкінці цього показника реєстр періодичних видань з питань науки, освіти, літератури і критики. В ньому бракує згадки про такі важливі для цих ділянок журнали, як «Глобус» (Київ, з 1923 р.), «Зоря» (Дніпропетровськ, 1925-1927), «Літературний ярмарок», «Музагет» (Київ, 1919), «Нова ґенерація» (Харків, 1927), «Плужанин» (Харків, з 1925) і навіть «Червоний шлях» (Харків, з 1923). Досить вичерпно заступлені в цьому реєстрі «труди», тобто праці різних науково-дослідних інститутів Української РСР — 36 позицій; але з них тільки 11 появлялися чи появляються українською мовою, а решта виходить під російською назвою і російською мовою.

В цілому показник зредаґований досить неохайно. При деяких позиціях бракує дат. Деякі позиції по-

вторено двічі і, стоячи не на своєму місці, вони порушують абетковий порядок окремих підрозділів. В показнику безліч матеріялу, який ніякісінького стосунку до справ культури не має. Наприклад, у першому розділі подано реєстр промов і доповідей Хрущова (25 позицій), в яких про «культуру» є тільки невеличкі згадки і які стосуються головним чином ... сільського господарства, індустрії і партійної роботи. Те саме і з довжезними реєстрами окремих дрібних праць «класиків» марксизму та ленінізму — Маркса, Енґельса і Леніна, які займають цілих 14 сторінок у 1-ому розділі, 2 сторінки в 2-ому, 2 сторінки в 3-ому і 2 з половиною сторінки в 4-ому розділах цього «показника».

Б. КРАВЦІВ

ЗАУВАГИ ДО ПЕРЕКЛАДІВ ШЕВЧЕНКОВОГО «ЗАПОВІТУ»

Мініятюрна форматом, барви морської води книжка «Т. Шевченко: *Заповіт мовами народів світу*» (Київ, 1960 р., 95 стор.), на палітурці якої виділяються силюета Тараса Григоровича і золоті літери його «Заповіту», справляє загалом приємне враження, хоч видана досить недбало з технічного погляду (блідий друк, нерівно зверстані сторінки, погане фальцування). Упорядкував збірку Д. Ф. Красицький.

На зміст книжечки складаються переклади Шевченкового «Заповіту» на сорок три мови світу, в тому числі на майже всі найголовніші і навіть на такі, як португальська, монгольська, якутська та ненецька. Годі сподіватися, звичайно, щоб одна людина була в стані прорецензувати такий збірник перекладів. Жадна людина не зможе його в цілості навіть прочитати. Ясно, що стотисячний наклад його призначений тільки для репрезентації, і тому саме добре, що видавці не додали до збірника ніякої політично-компромітуючої передмови.

Наведені в збірнику переклади «Заповіту» на знайомі європейські мови звучать назагал задовільно, а деколи й досконало. Але на стор. 15 знаходимо китайський переклад пера Ґуо Мо-ро *), сучасного поета й драматурга, голови Всекитайської федерації письменників та мистців і президента Академії наук комуністичного Китаю. Не володіючи українською мовою, Ґуо Мо-ро переклав «Заповіт» з російського перекладу А. Твардовського. Цей факт відзначено, але лише китайськими гієрогліфами, в авторській примітці в лівому стовпці на стор. 15 збірника. Українською мовою такої примітки у книжці немає.

В цьому ж збірнику вміщено й переклад Твардовського, і з зіставлення можна бачити, що Ґуо Мо-ро зробив дуже близький, майже дослівний переклад, але без жодної рими і з рядом сумних недоліків. Текст «Заповіту» в Ґуо Мо-ро вийшов дослівно таким:

БЕЗ НАЗВИ

I

Після моєї смерти
Поховайте мене в широкому
Степу рідної України,

*) Так вимовляється це ім'я в китайській мові, так воно передається в новітньому китайському фонетизованому письмі і так, згідно з нашою фонетизацією чужих імен і назв, повинно воно писатись і по-українському. Але у збірнику воно скалічене і виглядає як «Го Мо-жо», що є не українським, а традиційно-російським антифонетичним написанням, перекрученням типу «Ейзенхауер» чи «Ейнштейн».

На стрімкому краю берега
Вирийте могилу,
Щоб я лежав і міг чути,
Як сивий дід Дніпро реве
Під кручею.

І це все. Насамперед — дивно вражає заголовок перекладу. У Твардовського вірш зветься нормально: «Завещание». Чому в Ґуо Мо-ро він вийшов «Без назви», відомо тільки йому самому. Так ніби в китайській мові нема слова заповіт! Сказати б, що, може, це справа якоїсь мистецької примхи; але й для китайського читача вибір такого заголовку зовсім нічого не каже і навіть не натякає на справжню тему вірша, вкладену в слово заповіт.

Крім того, хоч переклад Ґуо Мо-ро щільно співпадає з перекладом Твардовського, проте вражає й дивує те, що він неповний. У Твардовського перекладено цілий «Заповіт», а в Ґуо Мо-ро — тільки те, що становить лише перші дві строфи Твардовського.

Може, Ґуо Мо-ро переклав цілий вірш, а з нього вміщено у збірникові тільки цю його частинку? Підставою для такого припущення є те, що під заголовком у Ґуо Мо-ро стоїть для чогось цифра І, що може значити «перша частина». Сказати б, не стало місця у збірнику чи забракло китайських знаків у друкарні? Так ні ж. З усіх 43-перекладів китайський найкоротший і займає найменше місця, а японський і корейський переклади, що видаються повними, не скороченими, складені також гієрогліфами, подібними до китайських.

На такому скороченні Шевченків «Заповіт» втрачає багато, майже все. Китайськомовний читач має лише кілька рядків поезії, з яких виходить тільки те, що поет каже, де його поховати, і більше нічого.

Залишається сумнів, чи взагалі цей переклад варто було публікувати в такому вигляді. Видавці або самі не орієнтувалися, або дбали більше про те, щоб вразити незорієнтованого читача екзотикою китайських знаків у книжечці. Для повноти збірника цей переклад не конче був потрібним, бо все одно в ньому бракує перекладів на такі великі мови, як, наприклад, арабська. А може, видавці, вже не могли відмовитись від перекладу, замовивши його в такого високого мандарина? Хоча в такім разі слід було настоювати, щоб він його закінчив.

Лідія ГОЛУБНИЧА

ПО ТОЙ І ПО ЦЕЙ БІК...

«ПРОКЛЯТЕ ПИТАННЯ»

Ленінську премію цього року за літературу одержав з українських письменників Михайло Стельмах. Щиро сказавши, автор дуже середній. Скільки можна орієнтуватися з критики, Стельмах особливо припав до смаку т. зв. «народністю»: його герої дуже часто співають українські народні пісні, як колись у просвітянських водевілях, і говорять приказками. Дійсно, знайшовши у львівському «Жовтні» (ч. 3, 1961) початок його роману «Правда і Кривда», ми відразу помітили, що знайомство головних героїв (Марко Безсмертний і Григорій Задніпровський) почалося з пісні «Забіліли сніги та забіліли білі». Пісня спонукала їх до щирої розмови, у якій вони натрапили на нерозв'язане питання: хто винен за 1937 рік (тобто єжовщину)? Враження таке, що і герої, і навіть сам Стельмах б'ються над ним і не знаходять відповіді. Бо ось каже Марко до свого друга:

«Я теж, Григорію Стратоновичу, пив свою чашу в тридцять сьомому році. Вона не вищербила моєї душі. Але я бачив, скільки в ті роки переломилось людей, від високого метнулось до тихих закутків, до дрібнюсіньких справ і втіх, за них, мовляв, можуть сварити, але не карати. Є й така сторінка в нашому житті, бодай не було її. Не знаю, хто мудрував-лукавив над нею, хто був її чорним чи, може, засліпленим автором, хто страшно согрішив, чи не знаючи наших людей, чи не вірячи їм, чи ненавидячи нас, але він страшною підозрою ослабив і силу нашу, і любов, і віру!»

Шкода Марка, але шкода й Григорія, бо він теж не знає винного:

«Прокляте питання, проклятий вузол, хто тільки зав'язав його?! — жагуче вирвалося в нього».

Щодо Стельмаха, то можна з певністю сказати, що, знайшовши відповідь на «прокляте питання», він почав би писати багато кращі романи.

«ВИПАДОК КРАЙНЬОЇ НЕОБХІДНОСТИ»..?

Державне видавництво художньої літератури видало 1960 року двотомник праць з питань української літератури О. І. Білецького «Від давнини до сучасности». У вступному слові автор пише: «Лише в випадках крайньої необхідности я вносив в окремі праці виправлення й уточнення. Переробляти зараз написане в різні роки — означало б заново написати те, що вже було опубліковане». Читач мав би підставу сподіватися, що такі окремі поправки для наукової точности будуть позначені при кожній окремій статті. Та ось у збірнику вміщена одна з найцінніших праць Білецького, яка здавна стоїть у всіх бібліографічних показниках з історії українського театру, — «Зародження драматичної літератури на Україні» (в оригіналі російською мовою «Старинный театр в России», Москва, 1923). Під перекладом поставлено ту саму дату — 1923. Брак будь-якої примітки дає підставу читачеві думати, що переклад подано без змін супроти оригіналу. Але на першій же сторінці він натрапить на речення: «Тільки Велика Жовтнева соціялістична революція і докорінна зміна всього селянського побуту після суцільної колективізації сіль-

ського господарства поклала кінець старим традиціям».

Так і було написано в 1923 році? Чи «випадок крайньої необхідности»?

ГЕРОЙ СЕРІЙНОЇ ПРОДУКЦІЇ

Серед безлічі відгуків на політ Ґаґаріна в космос ми натрапили на автора, який не виявив жодного ентузіязму з приводу цієї події і вважає, навпаки, що «ніщо не змінилося». Так і називається стаття Жана-Рене Уґенена в «Ар» (ч. 818, 1961, Париж). Подаємо в перекладі кілька уривків з цієї статті:

«„Земля крутла"; „Південна Америка гостроконечна"; „зірки блискучі"; „сонце надзвичайно сліпуче". Ми зобов'язані цими відкриттями Юрію Ґаґаріну, юному прем'єру космічного простору. Він сам подав їх до відома преси, і ми не могли б поставити їх під сумнів. Якби він ще завагався... Якби в останню мить він злякався, що пішов занадто далеко... Але ні: журналісти насідали на нього з питаннями, увесь світ зосередив увагу на кінчиках його уст, і він щирим, дещо вібруючим від напруження голосом заявив: „Я виразно бачив, що земля кругла".

...Чи вже не літали навколо Землі? Звичайно, трохи повільніше, трохи нижче, але чи різниця така вже велика?

...Ця байдужість може бути несправедлива. Але у всякому разі вона здається мені менш огидною, ніж наївні вигуки фанатиків прогресу, які уявляють собі, що від того, що чоловік Валентини виразно побачив, що земля кругла, починається нова ера.

Ті, що чекають від міжпланетної подорожі індивідуальної пригоди, помиляються. Сам Ґаґарін, людина-птах, князь зірок, відограв дуже малу ролю в цій афері. Йому не бракувало тільки відваги. Його життя, його успіх залежали не від його вправности чи зрівноваженості, а від зовнішніх розрахунків, подробиць яких він напевно не знав, здійснених ученими, яких він, можливо, так само не знав. Бідний Христофор Колюмб, замкнений у яйці! Далеке начальство визначило його, посадили його, прив'язали, кинули в простір, де протягом півтори ґодини він зробив кілька спостережень, передав кілька радіовісток перед тим, як спуститися на землю щукати слави, підготованої іншими, якої зазнала вже перед ним, за той самий подвиг, якась сучка...»

(—)

МАЯЧІННЯ ПРО «МАФІЮ»

Не від сьогодні заїжджує «антимафійну» шкалу колишній редактор львівського «Вісника». Не він був першим, що подобався собі як Санчо Панса в ролі Дон Кіхота, і тому не він посідає патент чи право авторства на цю дуже бездарну їзду верхи. Бо доктор Дмитро Донцов робив це вже понад двадцять п'ять років тому, незугарно та незґрабно спляґіювавши в тодішній своїй публіцистиці «концепцію» подружжя Людендорффів — генерала Еріха та його дружини Матільди з дому Шпісів — з їхньою «Бойовою спілкою проти наддержавних сил». Для Людендорффів цими «понаддержавними силами» були «масони, єзуїти, євреї, марксизм», тобто м а ф і я, яка спряглася, щоб постійно вигадувати та реалізувати «нові пляни для розкладу німецької нації». Сьогодні Д. Донцов запозичив у них навіть заголовок для своєї статті в мюнхенському «Шляху перемоги» від 23 квітня («Новий плян розкласти еміґрацію»). Але тепер Д. Донцову таки незручно акцентувати в антимафійному контексті «єзуїтів» та «євреїв», тому він пропускає ці окреслення в своєму публіцистичному словнику, смакуючи такі метафори, як от «внуки Яреми» чи просто «Яреми», при чому він має на гадці Галайду з Шевченкових «Гайдамаків» (цитуємо: «Яремо, герш-ту,

хамів сину...» «Отак уранці жид поганий над козаком коверзував...»). Колись редакторські статті на сторінках «Вісника» аж кишіли фразами, злизаними з писань Е. Людендорффа, а зокрема з писань пані Матільди. Ця запозичена фразеологія залишилася і в згаданій статті у «Шляху перемоги».

Мало кому відомо, що одним з джерел надхнення для нашумілої антихристиянської «студії» Донцова п. н. «Від містики до політики» були теософські тези пані Матільди з її «порівняльного релігіознавства», зокрема «теза» про арійське походження»... Ісуса Христа. Цей короткий відступ від нашої властивої теми був потрібен, щоб пізнати, чиїми публіцистичними дітьми є численні «нововідкриття» талановитого еклектика та безпардонного висмикувача фраз з контекстів окремих авторів. Колись у Львові була поширена анекдота, що Д. Донцов потрапить при допомозі практикованого ним висмикування з текстів довести навіть на підставі Святого Письма, що «ність Бога», при чому він промовчить попереднє основне речення: «Рече безумний в серці своєму». Такою практикою в цитуванні він грається також і на еміґрації — в Монтреалі.

Цих з'ясувань вистачає, щоб зрозуміти цілком оправдану недоцільність дискутувати або полемізувати з «тезами» та маячіннями обох Людендорффів, зокрема з маячінням пані Матільди, яка обплутала покійного вже генерала. Перепрошуємо: ми мали на думці недоцільність дискусії з Д. Донцовим на тему «мафії», на «услуги якої стає (за дуже дивовижною логікою Д. Д. — прим. наша) згаданий український журнал», тобто, як виходить з 15-го рядка наведеної нами вище цитати, журнал «Сучасність». Тоталістському цензорові над публіцистикою, Д. Донцову, не подобається, що наш журнал умістив у січневому числі статтю Емануїла Райса п. н. «Філософія центру». Чи, може, тому, що автор є євреєм? Знову згадуються Людендорффові «понаддержавні сили» та «бойова спілка».

У згаданій статті Д. Донцова в «Шляху перемоги» говориться, м. ін., про «зудар між приятелями — Сталіном і Гітлером». Цікаво дістати відповідь від самого автора або від його беззастережних обожнювачів на питання: з якого часу в оцінці Донцова Гітлер змінився на приятеля Сталіна? Чи видавши у «Бібліотеці Вісника» низькопробну книжечку п. н. «Адольф Гітлер» і обкадивши німецького тирана з усіх боків тиміямом, Донцов також тоді вже мав на думці Сталінового «приятеля», а чи, може, Сталінового ворога, який для мого покоління в західніх областях України мав служити зразком, як треба послідовно боротися з міжнароднею «мафією». До речі, Адольф Гітлер якнайжорстокіше та якнайкривавіше розправився не тільки з «хазяїнами Ярем», але також і з «німецькими Яремами», наперед підготовивши публіцистично цю м'ясорізку статтями в стилі висловлювань про «новий плян розкласти»... німецьку націю. Сьогодні Донцов напевно застережеться проти такої аналогії, хоча з ходу його думок у згаданій статті це порівняння аж напрошується. Аргумент, що, мовляв, Донцов не є автором панегірика на честь А. Гітлера, тут справді ні при чому. Бо треба в цьому контексті нагадати покищо ще два інші факти:

Поперше, в своїй книжечці п. н. «Таємниця організації» Д. Донцов учив мене і тисячі моїх колеґ з мого покоління, що демократичні дискусії в політиці не потрібні, бо «Гітлер не дискутує, а справляє сакрамент». Ця «сакраментальна аргументація» червоною ниткою в'ється також в усіх теперішніх писаннях колишнього редактора «Вісника». Зрозуміло, аж надто зрозуміло, що він жовчно нападає на кожного, хто вже тоді поставив під сумнів його безглузде твердження і сьогодні заступає думку, що треба «виполювати Україну від усякого» тоталізму (Донцов пише фашизму), не зважаючи на те, що він своє окреслення бере чомусь у лапки.

Подруге, в час, коли я був ув'яз-

нений в горезвісній ґештапівській тюрмі при берлінській Прінц-Альбрехт-Штрасе, ч. 8 (де в той час був також в'язнем С. Бандера — в камері ч. 29), «антимафійний» публіцист співпрацював в гітлерівському бюлетені «Антикомінтерн», не зважаючи на факт, що тепер у його уявленні «Сталін і Гітлер — приятелі». Цей факт дозволяє мені писати про ці речі саме так, як я пишу. Бо настала пора, щоб справи називати їхніми справжніми іменами. Інакше ми цілковито загубимося в джунґлях, безправ'я яких супроти інших так послідовно проповідує доктор Дмитро Донцов. Інакше наша і так не багата і не глибока політична думка на еміґрації цілковито затуманиться в хворобливому маячінні про «мафії». Шукати причини наших зовнішньо-політичних неуспіхів в існуванні та діянні якихось «мафій» значить маскувати власну недолугість, бездарність та політичну виснаженість.

Цю глосу підписую повним прізвищем (хоч вистачило б ініціялів), бо також і з підступним противником треба боротися з «відкритим забороло́м».

В. П. СТАХІВ

ХРОНІКАЛЬНІ НОТАТКИ

НА КОВАДЛІ КРИТИКИ

«Мають свою долю книги», але має її також Американський комітет визволення (АКВ). Формально взявши, ця доля відзеркалилася навіть у трикратному перейменуванні цієї установи — АКВ народів Росії, АКВ від більшовизму і просто АКВ. Також і радіовисильня, якій комітет помагає, морально та матеріяльно, двічі визначувала свою назву, перейшовши від динамічного та програмового окреслення «Ліберейшен» («Визволення») до окреслення статичного, констатуючого факт: «Ліберті» («Свобода»). Такі зміни були зроблені, здається, з якихось невідомих поважніших причин. Пишемо «здається», бо досі ніхто не з'ясував їх переконливо. Однак не виключено, що це були тільки тактичні заходи обхідного чи маневрувального характеру.

Комітет існує вже десять років, і за цей час нікому не вдалося докорінно вияснити, що властиво являє собою ця широко і палко обдискутована установа психологічної війни. Основоположники, організатори та апологети обмежилися програмово-пропаґандистськими, а критики — викривальними та контрпропаґандистськими аргументами. Політичного схарактеризування АКВ дослівно немає. Є він приватною інституцією? Чи, може, якимсь продовженим раменем політики державного департаменту щодо Східньої Европи, в тому числі і передусім щодо СРСР? Або чи, навпаки, є це об'єднання знавців радянської проблематики, завданням якого є в межах можливого впливати на офіційну зовнішню політику США щодо СРСР та ним поневолених народів? Три питання, на які досі немає однієї зобов'язуючої відповіді. Всі дотеперішні з'ясування дають відповідь тільки незначною мірою, до того вони пристосовані до різних кожночасних потреб.

Відповідальні кола АКВ та їхні апологети твердять, що комітет не передрішує майбутніх державних форм та устроїв на території теперішнього СРСР і що він хоче дати підтримку еміґраціям у боротьбі з комунізмом і спричинятися до їх єдности в цій боротьбі; при цьому вони декларують право на самовизначення всіх народів СРСР, по-

кликаючись на подібне становище державного департаменту в цій справі. З цього роду тверджень логічно та посередньо виходило б, що АКВ є якоюсь мірою продовженим раменем офіційної політики або, інакше висловившись, він проводить свою діяльність у рамах цієї політики. Твердимо, що концепція АКВ має радше заперечувальний характер, тобто виходить тільки з негуючих позицій. Так виглядає справа, якщо брати її з формального боку. А з практичного?

Противники та критики АКВ серед еміґрацій вказують передусім на практику такої концепції: непередрішення є маскувальним засобом для втримання російської імперії (хай і в «демократичних» шатах); те саме стосується боротьби проти комунізму, бо не сказано, за що йде така боротьба на теренах неросійських радянських республік (невже за «непередрішення»?); право на самовизначення народів є сьогодні таким самозрозумілим правом, що просто не потрібно ставити його в програму. Єдність у боротьбі визначається спільними вихідними позиціями і спільною кінцевою метою; до такої спільности російські еміґранти не признаються. На жаль, критика противників має радше пропаґандистський галасливий характер — у ній замало дискусійного спокою, чіткости в арґументуванні та переконливої аналізи, щоб могти мобілізувати безпосередньо чи посередньо зацікавлених цією справою чужинців. Ці хиби послаблюють усі критичні виступи і зводять їх радше до лайливої полеміки.

Ще коротко про «єдність у боротьбі». Чи мислимою була б така єдність між учасниками американської визвольної революції і, скажім, прихильниками втримання британської колоніяльної імперії на те тільки, щоб повалити тиранічний абсолютизм Джорджа III? В такому питанні є не тільки історично-умовна, але також і принципова відповідь.

*

Десять років існує АКВ, і впродовж цих десяти років відбувається навколо політики і діяльности АКВ надзвичайно жвава дискусія та палка полеміка. Можна бути певним, що вони триватимуть далі.

Тому треба вітати ініціятиву українського «Клюбу круглого стола» в Нью-Йорку відбути публічну дискусію про політику АКВ. Добре зроблено, що на доповідача запрошено голову цього комітету, містера Говленда Г. Сарджента, який у принципі таке запрошення прийняв. Але не добре зробили він чи його дорадники, що як доповідача виделеґували містера М. Терпака, одного з службовців цього комітету, тобто заступника завідувача політичного відділу АКВ. Доповіді, яка мала місце 24 березня, прислухалося коло 60 українських політичних діячів та публіцистів. В дискусії виступило 13 осіб; зокрема взяв у ній участь грузинський діяч, д-р Гольдман.

У доповіді М. Терпака не було якогонебудь нового, а принаймні свіжо інтерпретованого, елементу. Він говорив про всім уже відомі політичні позиції АКВ і ствердив, що «хоч Американський комітет визволення є приватною установою, все ж таки він мусить притримуватися принципів американської державної політики, що її веде державний департамент». Тези ні в чому не відрізнялися від усіх дотеперішніх деклярацій комітету та його голови Г. Г. Сарджента. Зреферована була праця радіовисильні «Ліберті» та Інституту дослідження СРСР. Перша має три станції (в Мюнхені, на Окінаві та в Еспанії), які висилають програму 17 мовами на різних хвилях впродовж 24 годин; враховуючи паралельні передачі, програма радіовисильні диспонує 105 годинами, на які припадає 18 годин українською і 55 годин російською мовами. Свою доповідь М. Терпак ілюстрував радіомонтажем, складеним з передач про Т. Шевченка та 22 січня, і книгами, виданими інститутом. На закінчення референт заявив, що при більшій допомозі еміґрантів комітет міг би зробити більше і, хоч були деякі помилки, все ж праця його була корисною.

Проф. Б. Мартос підкреслив у дискусії, що доповідач обминув третю важливу ділянку АКВ — політичну і що саме в цій ділянці виявляється однобічна та непропорційна підтримка комітетом російської еміґрації. Як колишній голова наукової ради інституту, він навів ряд прикладів яскравого саботування росіянами українського відділу в інституті. Одночасно він ствердив, що за чотири роки його праці в інституті не було випадку, щоб засада непередрішенства перешкоджала праці по лінії національно-державного передрішення.

Ред. І. Кедрин вказав на два найприкріші аспекти діяльности АКВ: на явне сприяння росіянам і на активне втручання у внутрішні українські справи; останнє виявилося в підтримці комітетом «гулаївщини» та Василакі і групи, яка влаштовувала «суди» над діячами української еміґрації. Дискутант остерігав перед переціновуванням значення АКВ, бо це є установа, створена «на всякий випадок», тобто установа, діяльність якої тісно пов'язана з міжнародньою коньюнктурою. Непередрішенська політика АКВ має, на його думку, своє джерело в такій же політиці державного департаменту США, чого аж ніяк не вільно промовчувати.

У своєму виступі д-р Л. Ортинський також нагадав про «гулаївщину» та Василакі і підкреслив, що найбільшою помилкою АКВ є нехтування ним національної проблеми в СРСР і відмовчування, якщо йдеться про русифікаційну та колоніялістську політику Москви. На його думку, первородним гріхом в українських стосунках з АКВ є факт, що в 1952 році не зреалізовано пляну створити окремий загальноукраїнський комітет, завданням якого було б ґрунтовно зайнятися справою АКВ і уточнити базу евентуальної української співпраці з ним.

Признавши рацію попереднім дискутантам, проф. М. Чубатий заявив, що АКВ веде передусім політику, яка, на думку комітету, є корисною для США. Він згадав про цінність та корисність 17 томів «Юкраінієн рів'ю», статті якого писані в самостійницькому дусі, і ствердив, що АКВ зфінансував його подорож на міжнародній конґрес історичної науки в Римі (1955) і в Стокгольмі (1960); в останньому взяв участь з рамени інституту також проф. П. Феденко. Він вважає, що з АКВ треба співпрацювати, бо він може фінансово допомагати.

Д-р Ґольдман скритикував АКВ за те, що він у своїй діяльности пішов по лінії якнайтіснішої співпраці з російськими єдинонеділимцями і в наслідок цього в радіо та інституті верховодять росіяни, які створили там дуже тяжку атмосферу.

Вказавши на розбіжність між деклярацією і практикою АКВ, д-р М. Прокоп на прикладах з'ясував, що в радіопрограмах «Ліберті» промовчуються (або акцентуються дуже слабо) русифікаційна політика большевицького режиму та його намагання створити «єдиномовний совєтський народ». АКВ оправдує це тим, що, мовляв, він не хоче «антагонізувати росіян». Але треба дати відповідь на питання: «Котрих росіян?» У своїй радіоінформативній та науково-дослідній праці установи АКВ мусять повернутися до реальної дійсности в СРСР.

Критика д-ра В. Голубничого стосувалася передусім національно-вихолощених, аполітичних та чисто культурницьких програм радіо «Ліберті». Він уважає, що український відділ з такими програмами варто б закрити, бо тоді не було б на Україні ілюзій, а одночасно такі програми українською мовою не провокували б українського слухача. Радіоінформація з-за кордону повинна давати слухачеві в/УРСР те, чого там немає: переживання справедливости, вияв співчуття і моральну політичну підтримку в обличчі винищування його нації.

Крім згаданих, у дискусії виступили: інж. Є. Приходько, В. Новицький, Я. Гайвас, А. Гудовський, Ю. Ревай, М. Галів і Й. Гірняк. Останній нагадав присутнім напис у шинках на Дикому Заході: «Не стрі-

ляйте в піяніста, бо він грає, як знає»; таким піяністом є доповідач.

У заключному слові М. Терпак ствердив, що у виступах було забагато критики, хоч дискутанти не познайомлені з фактажем, а спиралися радше на почутому і на неперевірених плітках. Все ж він пообіцяв докладно зреферувати хід дискусії перед відповідальними колами АКВ.

Голова клюбу, Є. Стахів, який керував дискусією, подав резюме: дискутанти були згідні в тому, що АКВ, замість допомагати в організуванні боротьби з більшовизмом, спричиняв розбиття еміґрації, підтримавши колись «гуляївщину» та Василакі, а тепер тих, що організують дивовижні «суди»; всі згідні були також у тому, що АКВ фаворизує росіян та їхню єдинонеділимську «концепцію» і не дозволяє через радіо «Ліберті» протидіяти русифікації на Україні. Не згідні між собою були дискутанти щодо співпраці з АКВ. На закінчення Є. Стахів висловив надію, що відповідальні кола АКВ повинні скористати з дискусії: взяти на увагу всі критичні погляди і виправити помилки.

Клюбова дискусія була докладно зреферована на сторінках щоденника «Свобода» від 6 квітня. Два дискутанти — проф. Микола Чубатий і Всеволод Голубничий — в окремих листах до редакції згаданої газети подали точний зміст своїх виступів з огляду на те, що у звітному репортажі їхні думки не були з'ясовані чітко.

Треба об'єктивно визнати, що комплекс справ навколо АКВ, який все ще викликає на сторінках української преси палку полеміку, був у клюбі продискутований спокійно та речево, але одночасно дуже рішуче, і що дискусія стояла на високому громадському та політичному рівні. Приємно було відчути однозгідність у виступах осіб, що належать до різних політичних середовищ на еміґрації. (є-я с.)

ШЕВЧЕНКОВІ РОКОВИНИ В МОЛДАВСЬКОМУ ЖУРНАЛІ

В березневому числі молдавського літературного місячника «Ніструл» (Кишинів, орган Спілки письменників Молдавської РСР) кільканадцять сторінок приділено відміченню шевченківських роковин.

Вступна стаття належить перу М. Рильського, а переклади з Шевченка та дві довші статті біографічного характеру, написані молдавськими авторами. Перекладено «Кавказ», «До Основ'яненка», «Заповіт» та низку коротших популярних віршів. Їх перекладачі — сьогочасні молдавські поети. Вдатно переданий народньо-пісенний характер шевченківської лірики, при чому молдавські перекладачі слушно і вміло вдалися до засобів та стилю молдавсько-румунських народніх пісень.

Переклад поеми «Кавказ», зроблений молдавським ліриком Богданом Істру, заслуговує особливої уваги. Його характеризують добрий ритм, виразність вислову, правильна передача образів, вишукані рими та добірна мова. Тільки в двох місцях перекладач вважав потрібним затерти два яскраві образи. В передостаннім пасусі, де Шевченко звертається до Якова Бальмена, «з московської чаші московську отруту» перекладено: «Для чорного ката випив ти отруту з чаші царя». Друге місце: «Розриті могили в степу назирай» передано: «Назирай поля і ріки».

В перекладах сумлінно пропущено конкретні Шевченкові національні окреслення, напр., «Московщина», і замінено їх блідими, невиразними перифразами. Не можна собі уявити, щоб перекладач не знав точного сенсу і не зрозумів шевченківського образу «розритої могили»; однак він передає це місце дуже блідими словами, які нам нічого не кажуть. Це не випадок. У Шевченка є багато таких місць, які дуже невигідні тому, хто надає тон усім, від «молдо-

ванина до фіна». Перекладач, добровільно чи недобровільно, навчився затирати, збліднювати або і фальшувати рядки, стосовно яких він думає, що, передавши їх точно, він міг би розгнівати «начальство».

Як виразніший приклад «вільного перекладу» такого роду, наведемо кілька місць з куди коротшої, але багатшої на такі випадки поеми «До Основ'яненка»:

«Не вернуться сподівані, /не вернеться воля,/ не вернуться запорожці, /не встануть гетьмани,/ не вкриють Україну/ червоні жупани» перекладено: «З-поміж усіх, що відійшли /Ніхто не вернеться./ Наших славних козаків /проковтнула земля/, вони вже не мчатимуть краєм/ на бистрих, як вітер, конях».

«Чия правда, чия кривда і чиї ми діти» — «Слава встане і розкаже, де була правда, а де кривда, вона (слава) колись нас добре знала».

«Наша дума, наша пісня /не вмре, не загине» — «Колишні пісні/ прогомонять ще, ясні».

«А до того Московщина/ кругом чужі люди» — «Чужі мені, смертні вороги тутешні люди».

Три статті, присвячені Шевченкові: «Книга народу» Рильського і молдавських авторів Е. Букова та Л. Макарова: «Тарас Шевченко» і «Великий народній поет» нічого особливого не дають. Тоді як Рильський звертає увагу на виховну ролю Шевченка на Україні, дві останні статті мають більш біографічний характер. Автори, наводячи факти з життєпису Шевченка, подекуди повторяються. Треба дивуватися, що навіть молдавському журналові велено нападати на «українських буржуазних націоналістів», які, мовляв, хотіли зробити з Шевченка ненависника чужих народів. Цитуємо з Макарова:

«Українські буржуазні націоналісти пробували у всякий спосіб зменшити значення цих безсмертних творів Шевченка (мова про «Кавказ» і «Єретика» — *А. Г. Г.*) і тим самим зменшити ролю Шевченка при формуванні революційної свідомости народу. Спеціяльно їх розлючував факт, що Шевченко глибоко поважав великий російський народ, любив мову та культуру його і цінив прогресивні вияви російського суспільства та його літератури... Українські націоналісти зневажали твори Шевченка, написані російською мовою; були навіть такі, які твердили, що їх варто б спалити, щоб сліду по них не стало... А підкреслюючи ті твори, в яких поет атакує російських та польських панів або єврейських багатіїв, вони неправильно твердять, що це вияви ненависти супроти інших народів».

Стаття Макарова особливо наголошує ті моменти з життя поета, з яких можна зробити висновок про тісний зв'язок Шевченка з тодішнім російським культурним життям і які можуть викликати враження приналежности Шевченка до російського культурного процесу.

А. Г. Г.

РОЗГАРДІЯШ З ДАТАМИ СМЕРТИ ЗНИЩЕНИХ

Однією з характеристичних прикмет сучасного «радянського літературознавства» є повна його безпорадність у встановленні дат смерти знищених протягом 30-их років совєтським режимом і тепер буцім то «реабілітованих» українських культурних діячів. У бібліографічному показнику п. н. «Художня література, видана на Україні за 40 років — 1917-1957», що вийшов 1958 року, дата смерти відомого письменника і мистецтвознавця Гната Мартиновича Хоткевича фігурує як 1942-ий рік. Із примітки до листів Лесі Українки до Г. Хоткевича, надрукованих тепер у виданні «Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження», т. III., в-во АН УРСР, Київ, 1960, виходить, що Гнат Хоткевич загинув раніше, 1937 року, в час «єжовщини». Дату смерти Сергія Пилипенка, що був розстріляний у час «постишевщини», А. Костенко, упорядник збірника «Із поезії 20-их років» (К., 1959), правильно кладе на

1933 рік. У цитованій «Художній літературі» датою смерти цього письменника і засновника «Плугу» є рік 1937-ий. Дата смерти поета Євгена Плужника і в збірнику «Із поезії 20-их років», і в «Художній літературі» віднесена на 1938 рік, хоч насправді помер він на Соловках 2 лютого 1936 року. Дату смерти Івана Калянника А. Костенко кладе на 1938 рік, а за «Художньою літературою» він помер 1939 року. За «Художньою літературою» Іван Кириленко помер 1942 р., а за А. Костенком — 1939-го. Дата смерти поета Василя Бобинського кладеться в «Антології української поезії», т. III, (К., 1957) на 1939 рік, а в збірнику «Революційні поети Західньої України» (К., 1958) вона виглядає так: 2 січня 1938 року. За А. Костенком поет-футурист Михайло Семенко помер 1939 року, в «Художній літературі» як дата його смерти фігурує 1938 рік.

Вся ця плутанина може бути наслідком неможливости для сучасних літературознавців в УРСР мати доступ до державних архівів або повного розгардіяшу в картотеках НКВД під час масових масакр у 30-их роках. бкр.

ПЕРЕДАНІ ДО «ДІЮЧИХ ФОНДІВ»

При Державній публічній бібліотеці АН УРСР у Києві існує досить великий Відділ рукописів, склад якого поповнюється час до часу матеріялами, що находилися досі під відданням Архівного управління міністерства внутрішніх справ Української РСР і зберігалися в його секретних спецфондах. З часом, після докладного перегляду і пересортування чинниками МВД, переходять до «складу діючих фондів» цього Відділу рукописів теж архіви і матеріяли, що були досі «недіючими» в самій таки системі Державної публічної бібліотеки АН УРСР і були недоступні для використовування навіть у науково-дослідній роботі.

Цікаві інформації про нові архіви і матеріяли цього Відділу рукописів подав М. П. Візир у «Радянському літературознавстві», ч. 5 за 1960 рік. Згідно з його даними, до «складу діючих фондів» увійшов недавно архів п. н. «Академія наук УРСР», в якому є важливі матеріяли «для вивчення історії утворення академії, окремих її інститутів та установ, а також вивчення їх діяльности.»

Опрацьовується тепер у Відділі рукописів, м. ін., теж архів «Олександер Іванович Олесь (Кандиба)», який, як стверджує автор огляду, «до останнього часу був зовсім невідомий широким колам науковців». Складається цей архів з автографів творів та листування О. Олеся, захоплених, мабуть, більшовиками після окупації Праги, де перебував О. Олесь.

В 1959 році був переданий до відділу великий архів літературознавця Миколи Плевака з Харкова, який помер насильною смертю на засланні 1941 року. Разом з цим архівом передана до Відділу рукописів також багата картотека з українїки, що її покійний учений збирав довгими роками.

Як виявляється з інформацій М. П. Візира, в складі «діючих фондів» знаходиться архів знищеного в 1941 році видатного філолога, сходознавця і письменника Агатангела Ю. Кримського і розстріляного ще в 1919 р. В. Науменка.

В 1960 р. у Відділі рукописів зберігалося 235 архівів і колекцій, що нараховують кругло 254 000 одиниць, в тому числі 72 000 листів. Розподіляється відділ на три підвідділи: літературний, історичний та епістолярний.

Особливе місце — за словами М. П. Візира — у Відділі рукописів займають так звані старі колекції: Київської духовної академії і Золотоверхо-Михайлівського, Фролівського, Видубецького та інших монастирів. Сюди ж належать колекції Київського університету та Ніженська колекція. бкр.

ЗМІСТ

Володимир Кубійович. Три томи гаслової частини «Енциклопедії Українознавства» . . . 3

Павло Чернов. Міські газети в УРСР 11

Галя Мазуренко. Три поезії 22

Юрій Тарнавський. Шляхи 25

Борис Пастернак. Гетсиманський сад 57

Богдан Кравців. Удар в основу 59

Василь Барка. Хліборобський Орфей, або клярнетизм . . . 75

Іван Кошелівець. Андре Жід 99

Критика і бібліографія. Радянські союзні республіки у зовнішніх взаєминах (В. Маркусь) — Бібліографія у викривленому дзеркалі (Б. Кравців) — Зауваги до перекладів Шевченкового «Заповіту» (Л. Голубнича) 110

По той і по цей бік... «Прокляте питання». «Випадок крайньої необхідности»...? Герой серійної продукції (-) — Маячіння про «мафію» (В. П. Стахів) 119

Хронікальні нотатки. На ковадлі критики (є-я с.) — Шевченкові роковини в молдавському журналі (А. Г. Г.) — Розгардіяш з датами смерти знищених. Передачі до діючих фондів (бкр) . 122

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шил.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентіна	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуела	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	нм.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швайцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Адреси наших представників

Австралія: **Fokshan Library & Book Supply**
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Велико-британія: **Ing. Jaroslaw Hawryliw**
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.

Канада: **I. Eliashevsky**
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: **G. Lopatynski**
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція і Туніс: **M. Soroczak**
30 Vallée de Couzon
Rive de Gier (Loire)

Швайцарія: **Dr. Roman Prokop**
Mottastr. 20
Bern

Швеція: **Kyrylo Harbar**
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Появилося 4 (42) число)

DIGEST
OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за квітень 1961 року

I. СТАТТІ: 100-ті роковини смерти Тараса Шевченка — Антирелігійна пропаґанда — Канада і українська еміґрація — Література — Сільське господарство;

II. ВІСТКИ ТА ІНФОРМАЦІЇ: Промисловість — Вугільна промисловість — Нафтова промисловість — Мінеральні копалини — Професійні спілки — Постачання — Молодь — Короткі вістки.

ЦІНА: одно число — 1 доляр; річна передплата (12 чисел) — 10 долярів, передплата на три роки — 25 долярів.

АДРЕСА:

„PROLOG"
875 West End Ave, Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.